

De geestelijke achtergronden van Mencia de Mendoza, vrouwe van Breda*

door

Dr. S. A. VOSTERS

1. BRUILOFT IN BRUGGE EN BURGOS (1523—1530)

Het eerste aanwijsbare contact tussen Juan Luis Vives (1492—1540) en Doña Mencía de Mendoza is een eervolle vermelding in het werk van deze Valenciaanse humanist over de opvoeding van de christelijke vrouw (*De institutione foeminae christianae*, Brugge, april 1523). In deze verhandeling, die Vives aan de vooravond van zijn vertrek naar Engeland opdroeg aan zijn landgenote koningin Catharina van Aragón, echtgenote van Hendrik VIII, wordt grote nadruk gelegd op de verstandelijke vorming van de vrouw. De heersende opvatting was, dat het zwakke geslacht uit domme gansjes bestond, die maar niet verder moesten kijken dan de wieg, het spinrokken en de keuken. Het zestiende-eeuwse Spaans gebruikte zeer krasse uitdrukkingen om de geleerde vrouw aan de kaak te stellen: b.v. „een zingende kip komt even slecht aan haar einde als een Latijnsprekende vrouw” en „de vroeg opkomende zon en de Latijnsprekende vrouw bewaren hun eer niet lang”. Ook Vives legt grote nadruk op de huishoudelijke taak van Eva’s dochters, maar zijn bedoeling is niet om alle dames op te sluiten bij potten en pannen. Zo zegt hij onder meer: „In mijn Valencia zie ik, hoe in wijsheid en jaren groeit Doña Mencía de Mendoza, dochter van de markies van Zenete, die, als de hoop mij niet bedriegt, eens geprezen zal worden”.¹

Dit ontwikkelde meisje, dat toen pas veertien jaar oud was, had tot patroonheilige de zalige Mencía (Emerentiana), een benediktijnse

* Deze studie is een gedeeltelijke omwerking van een lezing, gehouden op de laatste jaarvergadering van „De Oranjeboom”. Omdat hierbij van de nieuwste gegevens gebruik is gemaakt, kan dit opstel tevens dienen als aanvulling op het bekende werk van Roest van Limburg.

cisterciënzerzuster uit het klooster van San Benito de Castro in Portugal.² Deze voornaam komt in het Baskisch ook voor als achternaam en betekent dan evenals Mendoza: paardenwei (m-end-onza).³ Het aanzienlijke geslacht, dat deze naam draagt, was afkomstig uit de Baskische provincie Alava en stamde af van de vroegere heren van Biskaaie. Als stamvader geldt zekere Lope Sánchez de Mendoza, heer van Llodfo en van 1011 tot 1020 grootmeester van koning Sancho III Garcés de Grote (1001—1035), koning van Pamplona. Later ging hij met Ferdinand I (1038—1065) over tot het bestuur van Kastilië. In de vijftiende eeuw kwam de familie tot groot aanzien. Haar belangrijkste vesting was toen het kasteel van Manzanares el Real, dat de Vlaamse bouwmeester Juan Guas (Jan Waas?) omstreeks 1465 bouwde⁴ voor kardinaal Pedro González de Mendoza, die de derde koning van Spanje werd genoemd, d.w.z. dat hij bijna even machtig was als het katholieke koningspaar.

Een bastaardzoon van deze prelaat was Rodrigo de Mendoza (1464—1523), een kind, dat Don Pedro waarschijnlijk reeds had, voordat hij tot priester werd gewijd. De onregelmatigheid, die aan Rodrigo's geboorte kleefde, werd echter na enige tijd weggenomen zowel door de paus als door de koningin. Aldus in het bezit gesteld van alle rechten, die Kerk en Staat aan een rechtspersoon toekennen, kon Rodrigo de landerijen aanvaarden, die zijn vader hem in 1489 schonk. Hij diende toen al een tijdje in het leger, waar hij uitblonk door onbesuisde dapperheid in de oorlog tegen de Moren, die zich in hun laatste bolwerk Granada verschansten. Ter beloning van zijn vele diensten schonk het katholieke koningspaar hem dan ook in 1491 het markiezaat Zenete (Zenete, een Arabisch woord voor berghelling, wordt tegenwoordig met een C geschreven), gelegen in het voormalige koninkrijk Granada, waarvan de hoofdstad in 1492 werd heroverd. Toen kort daarop de kardinaal stierf, liet hij zijn oudste zoon nog andere belangrijke bezittingen na.

Don Rodrigo was het type van de energieke en ongedurige edelman. Dat de familie Fonseca zich heftig verzette tegen zijn voorgenomen huwelijk met hun dochter María, is begrijpelijk, ge-

zien de slechte naam, die Rodrigo door allerlei liefdesavonturen na de dood van zijn eerste vrouw had gekregen. Isabella de katholieke moest hem daarom zelfs gevangen zetten, een maatregel, die niet zo wreed was, als Roest van Limburg doet voorkomen in zijn romaniserend relaas. De markies van Zenete leed ook aan spilzucht en verwaandheid, want na een luisterrijk slot in Calahorra, de hoofdplaats van het markiezaat (tegenwoordig Lacalahorra), wilde hij nog een kasteel laten bouwen in de vlakte van Granada, wat koning Ferdinand van Aragón verhinderde. Don Rodrigo was hierover opstandig, zette Granada op stelten en liet een uitdagend opschrift aanbrengen in Calahorra. Maar in Valencia maakte hij zich later in de hogere kringen bemind o.a. door de volksopstand van de *germanías* te bedwingen, waarbij hij sneuvelde. De Mendoza's bezaten nog kastelen in Guadalajara en in Jadraque, waar Mencía in 1508 werd geboren.

Mencía kan zo genoemd zijn naar een oudtante en naar haar grootmoeder van vaders zijde. Verder was ze een achterkleindochter van de markies van Santillana, de beroemdste Spaanse dichter van de vijftiende eeuw. Het aantal kunstenaars, hoogwaardigheidsbekleders en diplomaten onder de Mendoza's van deze en de zestiende eeuw is bijzonder groot. Het geslacht, dat als lijfspreuk had: *Dar es señorio, recibir esclavitud* (Geven is heerlijkheid, ontvangen slavernij), was beroemd om de edelmoedigheid, waarmee het kunsten en wetenschappen bevorderde.⁵

Toen Vives Mencía een belofte van grote geleerdheid noemde, was hij verloofd. Waarschijnlijk bedoelde hij zijn *Foemina* tevens als een soort bruidsgeschenk aan zijn verloofde. In het tegenwoordige Spanje geeft men deze bestemming aan een werk van Fray Luis de León, dat op de *Foemina* is geïnspireerd en dat tot titel draagt *La perfecta casada* (De volmaakt gehuwde). In april 1524 kwam Vives uit Engeland over om te Brugge in het huwelijk te treden met Margarita Valldaura, die van sefardische (Spaans-joodse) afkomst was. Enkele jaren geleden is door een ontdekking in het archief van de Inquisitie te Valencia aan het licht gekomen, dat Vives zelf een geboren jood was: het H. Officie vervolgde zijn familieleden

wegens Israëlitische praktijken.⁶ Waarschijnlijk om die reden verliet hij al op zeventienjarige leeftijd zijn vaderstad. Mencía was toen pas één jaar oud. Omdat Vives nooit meer in Spanje is teruggekeerd, is, wat hij van haar weet, vermoedelijk afkomstig van zijn zusters, die waren achtergebleven en met hun beroemde broer voortdurend in briefwisseling stonden. Zo zal hij ook het huwelijk van Mencía, dat twee maanden na het zijne, om precies te zijn op 1 juni 1524, te Burgos plaatsvond, hebben vernomen. Karel V had de bruidegom van Spanjes rijkste erfdochter met zorg uitgekozen. Hij had Don Fernando Alvarez de Toledo, onze later zo „beruchte” hertog van Alba gepasseerd, evenals alle andere kandidaten uit de Spaanse adel en zijn opperkamerheer Hendrik III van Nassau, heer van Breda, tevens lid van de Raad van State, van de Raad van Financiën, van de Oorlogsraad, stadhouder van Gelre, Holland en Zeeland, kapitein-generaal van het leger en overwinnaar in verschillende veldslagen, als kandidaat aangewezen. De bruidegom, die oom zou worden van Willem de Zwijger en die zijn voorganger was als heer van Breda, was opgevoed aan het hof van Philips de Schone. Hij werd spoedig de belangrijkste edelman van de Bourgondische gewesten, waar de Brabantse Nassauers steeds als adviseurs van de hertogen waren opgetreden. In 1506 werd hij opvoeder van de latere Karel V, bij wie hij in hoge gunst stond, ook al doordat Hendrik een groot aandeel had gehad in de verkiezing van Karel tot Duits Keizer. Het was de derde maal, dat hij een bruid naar het altaar voerde. Door zijn tweede huwelijk met Claudia van Châlon werd zijn zoon René later prins van Oranje. Deze waardigheid zou Willem van Oranje een groot prestige bezorgen in de vrijheidsstrijd.

De dynastieke banden tussen de Nederlanden en Spanje waren ook bevorderlijk voor de culturele betrekkingen. Mencía's grootvader liet zijn kasteel bouwen door een Vlaamse architect, zoals we zagen. De bruidsmis van zijn kleindochter werd in de kathedraal van Burgos gezongen door de *Capilla flamenca* (de Nederlandse kapel) van Karel V, die op muzikaal gebied in Spanje geheel de toon aangaf en die de verspreiding van de polyfonie en het contra-

punt op het Schiereiland sterk bevorderde. De meestal verfranste of verlatijnste namen van de dertig zangers uit de grote kapel en van de zeven uit de kleine kapel zijn ons alle overgeleverd, evenals de bedragen, die zij als loon ontvingen. Zo staat er voor twaalf stuiver Fleurens Nepotis (De Neve) genoteerd en voor vier stuiver Henry Semette of Smetz.⁷

Graag stelt de minnaar van de geschiedenis, geholpen door de vleiende afbeeldingen, die Barend van Orley later van haar maakte, zich de adellijke bruid voor als betoverend mooi. Deze illusie wordt intussen door de getuigenissen van verschillende tijdgenoten wreed verstoord, want het blijkt, dat Mencía's gezonde geest niet huisde in een gezond lichaam. Als we geloof willen hechten aan de onhoffelijke opmerkingen van Francesillo de Zúniga, een joods kleermakertje met een scherpe tong en hofnar bij Karel V, was ze even lijk als geleerd. In zijn *Crónica histórica* van 1527, die geschreven werd op last van de keizer en die gaat tot 1526 en waarvan verschillen *apophthegmata* (rake gezegden) opgenomen zijn in verzamelingen als de *Floresta* van Melchor de Santa Cruz (1574), zegt hij van de jonkvrouwe, die toen niet ouder dan achttien jaar geweest kan zijn: „Ze is ronder dan het vasteland van Amerika en wijder dan het dal van Josafat, waar ze eens spiernaakt zal moeten verschijnen”. Josafat, Hebreeuws voor „God richt”, is in de bijbel een zinnebeeldige naam om de plaats van het Laatste Oordeel aan te duiden. Elders zegt de hofnar: „Ze lijkt op een linnen matras vol met watten; op de Guadiana, die buiten haar oevers treedt. Toen ze eens kwam aanwaggelen om te gaan zitten, deed ze een verhoog instorten en een bel-etage.”⁸

Hoe ook haar uiterlijk geweest mag zijn, aan haar deugdzaamheid werd niet getwijfeld. Hierover schreef Francisco de Recalde, een der leden van haar hofhouding in 1529 aan Hendrik van Nassau. Hij prees haar voorbeeldig leven en teruggetrokken levenswijze, waardoor haar huis het meest eerbiedwaardige klooster ter wereld was.

2. HET EERSTE BEZOEK AAN BREDA (1530—1535).

Het duurt tot 1530, voordat Mencía de Mendoza in de Nederlanden komt. Zes jaar heeft ze Hendrik gevolgd, die de rusteloze keizer door de landen van zijn uitgebreide rijk vergezelt. Eindelijk vindt ze een tehuis in het paleis der Nassaus te Brussel, ongeveer ter plaatse, waar nu de nieuwe „Albertina” (Koninklijke bibliotheek) is verzezen. Ze wijdt er zich aan de studie van het Grieks en is aan het hof bevriend met de erasmist Nicolaas Olah, de Hongaarse secretaris van Maria van Hongarije en een groot bewonderaar van het Drietalencollege te Leuven.⁹ Dit instituut was in 1517 bij testament gesticht door Jerôme van Busleiden om de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws te bevorderen. Het was vooral aan Vives' ijveren te danken, dat het in 1520 officieel door de universiteit werd erkend.

Tevoren waren de tegenstanders van het *Collegium Trilingue* nog zo machtig, dat ze in 1519 wisten te bereiken, dat de briljante Frans Cranevelt, een geboren Nijmegenaar en vriend van Vives, bij een hoogleraarsbenoeming opzichtig gepasseerd werd voor de Bredanaar Mera (Gabriel van der Meeren), die sinds 1493 als assistent de professor in het burgerlijk recht had vervangen. Vijf jaar later volgde hij hem op en in 1519 werd hij hoogleraar in het kanonieke recht. De Nijmeegse rechtsgeleerde Cranevelt was naar de smaak van de Academische Senaat, die nog zwoer bij het middeleeuwse onderwijssysteem, een te gretig student van de talen en een te groot minnaar van moderne, humanistische ontwikkeling. Dit besluit deed Vives verzuchten, dat het leek, alsof de professoren dat jaar de ondergang van de universiteit hadden gezworen, want hij had de indruk, dat de studenten een Orestes of Athamas te horen kregen.¹⁰ De Bredanaar werd dus gelijkgesteld met de moedermoordenaar Orestes en met Athamas, een legendarische koning, die zijn vrouw verstitet, zijn kinderen wilde doden en een moord beging. Vives gebruikt hier kennelijk een hyperbool om de oncollegiale houding van Van der Meeren te laken, die volgens zijn voorstelling van zaken een bekzamere mededinger door geïntreger de das om-

deed. Toch kan men opmerken, dat Vives hier waarschijnlijk te veel door zijn grote vriendschap voor Cranevelt bewogen wordt, om onpartijdig te zijn. Gabriel Mera had zich jarenlang als assistent kunnen inwerken in een kennelijk in het vooruitzicht gestelde taak. Het professoraat was in die tijd een erebaan en Cranevelt, zoon van de secretaris van hertog Karel van Gelder, had een goede betrekking als jurist. Bovendien is niet ieder briljant geleerde een goed hoogleraar.¹¹

Een andere Leuvense vriend van Vives was Nicolaus Clenardus uit Diest, een beroemd hebraïcus, wiens Hebreeuwse grammatica (1529) in Mencía's bibliotheek stond. Omdat ook hij van zijn Leuvense lessen niet kon leven, dong hij in 1529 naar het plebaanschap van de Sint-Pieter in de universiteitsstad, maar hij werd gepasseerd. In 1530 deed hij een vurig beroep op Hendrik III van Nassau, heer van Breda en van Diest, om hem te steunen bij zijn sollicitatie naar het rectoraat van het begijnhof in zijn geboorteplaats, de stad, waar zijn bejaarde ouders nog woonden. Toen de bemiddelingspogingen van Hendrik geen resultaat opleverden evenmin als het proces, dat uit de weigering voortvloeide, aanvaardde Clenardus een uitnodiging van Ferdinand Columbus, een zoon van de beroemde ontdekker, om hem naar Spanje te vergezellen. Hij hoopte er Arabisch te kunnen leren om een vredelievende kruistocht tegen de Islam te ondernemen, een denkbeeld, dat hij aan Vives ontleende, die de omgekeerde weg was gegaan.¹²

Toen Hendrik deze bemiddelingspogingen ondernam, woonde hij nog in Brussel, omdat de herbouw van het Bredase kasteel, waarvoor de plannen in 1527 in Spanje werden gemaakt en ter hand gesteld aan de keizerlijke hofmeester Gabriel de Biest te Breda, nog niet was voltooid.¹³ Wel werd de graaf met zijn echtgenote op 30 september 1530 al plechtig ingehuldigd in de Baroniestad. Mencía kreeg bij die *blijde incomste* van haar gemaal en de gemeente twee zilveren broden. Dit noemden de tijdgenoten het speldegeld, d.w.z. een buitengewone toelage, die de bruidegom en de ouders toekenden aan de bruid om allerlei kleinigheden te kopen. Later werd dit veranderd in een kostbaar geschenk. De Bredase kunstenaar Otto van

Galen maakte bij diezelfde gelegenheid de lampions en er werd een door Augustijn Jordaens geschilderde figuur van Roeland rondgedragen.¹⁴ Lucas Jan Simonszoon schilderde borden met wapens.¹⁵ In de volgende jaren maakte Mencía vanuit Brussel en Breda verschillende reizen naar Duitsland, Frankrijk en Spanje. Dit alles verhinderde haar niet met de belangrijkste gebeurtenissen in de stad, waar ze nog maar onregelmatig verbleef, mee te leven. Zo woonde ze in 1531 de ommegang bij ter ere van het H. Sacrament van Mirakel, die om die reden nog met groter luister werd gehouden dan anders. In juni 1533, toen de vijftienjarige René van Chalon tot prins van Oranje werd geproclameerd — hij erfde het prinsdom in 1530 — was Mencía in de Baroniestad en eveneens bij het eerste toernooi of steekspel, dat ter ere van diezelfde zoon van Hendrik III op 11 november aldaar werd gehouden.

In augustus 1535 had Mencía, vanuit Spanje op doorreis naar Breda, contact met de grote Franse humanist en hellenist Guillaume Budé te Parijs. Evenals zijn vriend Erasmus werd hij wegens zijn godsdienstige en wijsgerige overtuigingen min of meer gewantrouwd. Budé nu tekent in zijn dagboek aan, dat op 5 augustus 1535 Laso de Oropesa naar hem toekwam om hem uit te nodigen tot een onderhoud met Mencía de Mendoza. Budé ging twee dagen later. „De Spanjaard Juan Díaz is gewoonlijk de bringer van de brieven, die zij mij stuurt”, schrijft hij verder. Uit deze zin zou men mogen opmaken, dat Mencía een tijdje in de Franse hoofdstad verbleef. Wat zij van Budé wilde horen, weten we niet: wilde ze alleen haar kennis van het Grieks verrijken of wilde zij zich met hem ook over godsdienstige problemen onderhouden?

De tussenpersoon bij dit contact, Martín Lasso de Oropesa (ca. 1494—1554 of 1564), was, naar we weten uit het inquisitieproces tegen María Cazalla, in zijn jeugd bediende geweest van bisschop Cazalla en later secretaris van Mgr. Fonseca, aartsbisschop van Toledo. In dezelfde functie diende deze humanistische dichter ook Mencía. Hij werd door de inquisitie — volgens sommigen ten onrechte — van illuminisme verdacht.¹⁶ De aanhangers van deze leer heetten in Spanje *alumbrados* of verlichten. Wars van alle uiter-

lijkheid in de eredienst streefden zij naar een onmiddellijk contact tussen de ziel en God, waarbij ze zich — ten onrechte — dikwijls beriepen op Erasmus en zijn *Enchiridion militis christiani* (Het handboek van de christenridder, 1501). Dit werk had in Spanje groot succes, vooral toen het in 1527 in Spaanse vertaling verscheen. Vives schreef kort daarop aan zijn geliefde leermeester over de bijval, die zijn boek op het Schiereiland oogstte. Maar de Rotterdammer, die alleen gepleit had voor besnoeiing van overdreven ceremoniën en eredienst, was met deze bewondering van o.a. verdachte zijde niet gediend. De illuminaten brachten immers door hun excessen het erasmisme in discrediet, zodat ze zijn uiteindelijke veroordeling in de hand werkten.¹⁷

Ook de overbrenger van Mencía's brieven, Juan Díaz, was een verdacht persoon. Hij woonde in Parijs en was een uitstekend kenner van het Grieks en Hebreeuws en schreef meditaties over de H. Schrift, in het bijzonder over St. Paulus, die bij de hervormden in hoog aanzien stond. Begin 1545 ging hij als overtuigd protestant naar Genève en Wittenberg en beweerde daar, dat drie Leuvense godgeleerden wanhoopten aan de redding van hun ziel. Professor Latomus zou er zelfs gek van zijn geworden in zijn laatste dagen. Zijn Parijse studievriend Pedro Malvenda, een leerling van Vives, en Juans broer Alonso Díaz, rechtsgeleerde bij de Romeinse Rota, probeerden tevergeefs de Spaanse lutheraan te bekeren tijdens het *colloquium* te Regensburg (1546). Alonso liet daarop zijn afvallige broer met een bijlslag vermoorden. Sommige Spanjaarden als de beroemde historicus Sepúlveda, over wie later, zagen hierin niets afkeurenswaardigs andere landgenoten lieten weten, dat men er in Trente heel anders over dacht.¹⁸

Juan Díaz was niet de enige Spaanse emigrant met lutherse sympathieën in Parijs, waar de „heterodoxen” nog veiliger waren dan in het door Karel V gecontroleerde Leuven. Zij noemden zichzelf meestal erasmisten, maar hielden soms sterk naar het protestantisme over, voorzover ze zich niet al heimelijk hadden bekeerd. Het is misschien verwonderlijk, dat Mencía die in Spanje, gezien de getuigenis van Francisco de Recalde, voor erg rechtzinnig doorging,

met zulke zoekers contact zocht. We moeten hier ook denken aan de invloed van haar man, die o.a. vanwege zijn protestantse familie in Duitsland als ultra-vrijzinnig bekend stond, wat blijkbaar niets afdeed aan 's keizers gunst.

Trouwens, ook in een zijtak van de Bourgondiërs kwamen protestanten voor. Zo hadden de kinderen van Charles de Bourgogne, een jongere telg van Boudewijn van Rijsel, een natuurlijke zoon van Philips de Goede, allen min of meer ketterse neigingen. Een ervan, Jacques, werd voor eeuwig verbannen met confiscatie van zijn goederen, een ander, Jean, werd drie jaar later, in 1549, ter dood veroordeeld, maar een ogenblik voor de terechtstelling begenadigd. Daarna sloot zijn familielid Karel V — ze hadden dezelfde overgrootvader, respectievelijk betovergrootvader — hem op in een klooster. Daar deed hij zo voorbeeldig boete, dat Philips II hem zijn bezittingen teruggaf.¹⁹ Maar terwijl de Habsburgers zo streng waren voor hun aan lager wal geraakte bloedverwanten, ontzagen ze de machtige Mendoza's en Nassauers. Zo kon Mencía in alle gemoedsrust contact opnemen met geleerden, die protestantiseerden. Ook om andere redenen is ze meer een vertegenwoordigster van het erasmiaanse dan van het ignatiaanse christendom. Ze streefde eerder naar een individuele dan naar een apostolische godsvrucht en was meer evangelisch dan evangeliserend.

3. MENCIA OP HET KASTEEL: ERASMISTEN EN ILLUMINATEN (1535—1537)

In het najaar van 1535 is het eindelijk zover, dat Hendrik en Mencía een gedeelte van het in aanbouw zijnde kasteel kunnen betrekken, waarvan de herbouw sinds de dood van de beroemde bouwmeester Rombout Keldermans in 1531 was vertraagd. De Italiaan Tomasso Vincidor di Bologna zette het werk voort in dezelfde trant, die talloze elementen bevatte van de Spaanse *plateresco*- of zilversmidstijl, die gekenmerkt wordt door overdadige decoratieve elementen. Zo vormden de puntige telkens herhaalde versieringen op de dakrand met hun gevleugelde engelenkopjes een krullende omlijsting. De binnenplaats deed denken aan het patio van het

bisschoppelijk paleis te Alcalá, gebouwd in 1535 en volgende jaren.²⁰ De zuidelijke gevel van de grote zaal was voorzien van guirlandes en engelfiguren en werd bekroond met dolfijnen en sfinxachtige gedaanten. Op het dak van de voorgevel troonden boven de door krullend versierde halfzuilen geflankeerde poort twee eenhoorns. Weelderige decoraties waren ook aangebracht aan de buitenpoort en de galerij aan de stadzijde.²¹ Afgezien van de verfraaiingen aan het gedeelte der binnenplaats is er van al die platereske versieringen, die overigens ten tijde van Hendrik III nog maar gedeeltelijk waren aangebracht, ten gevolge van vandalistische restauraties niets meer over.

Ook de bevoering en het aardewerk vertoonden veel Spaanse invloeden, zoals onlangs nog door Majolica-vondsten, waaronder zelfs oogtegels, bevestigd werd.²² Trouwens de techniek van het verglazen was hier in de vijftiende eeuw uit Spanje en met name uit Valencia ingevoerd. Vanuit die oostelijke haven verscheepten Venetiaanse galeien het aardewerk naar de Nederlanden en Engeland. „De hertog van Bourgondië, zo merkt Riber op, „noemde het Valenciaanse aardewerk in zijn inventaris: *valenschwere*”. Dit laatste is een verschrijving voor *valenschwerc* of Valens werk, zoals een andere Spanjaard het noemt. Dit was inderdaad de gebruikelijke term in de Nederlanden van die dagen.²³

Hendrik van Nassau kwam dus zoveel mogelijk tegemoet aan zijn echtgenote, als het de versiering en inrichting van hun woning betrof. Hun gemeenschappelijke liefde tot de kunst kwam ook tot uiting in de manier, waarop zij de collegiale kerk verriikten. Tijdens Mencía's verblijf in Breda kwam het beroemde praalgraf ter ere van graaf Engelbrecht II van Nassau, de H. Kruistriptiek en de Sint Christophorus in de tegenwoordige Grote Kerk tot stand en het schilderij van het H. Sacrament van Mirakel, thans in het Bisschoppelijk en Stedelijk Museum. Ook in godsdienstig opzicht harmonieerden de echtgenoten, want ze waren allebei uiterst verdraagzaam. Zelfs hun wetenschappelijke interessen gingen gedeeltelijk in de zelfde richting. Als echte renaissancisten hadden ze veel belangstelling voor de Nieuwe Wereld. Hendrik begunstigde Her-

nán Cortés, de *conquistador* van México, die tijdens zijn verblijf in Spanje in 1528 eens naast de keizer en de graaf van Nassau mocht zitten.²⁴ Bezat Hendrik een der oudste kaarten van Mexico, Mencía werd vooral geboeid door de exotische flora, waarvan ze na haar terugkeer in Valencia specimina op Spaanse grond wilde overplanten. Toen de beroemde veroveraar Gonzalo Fernández de Oviedo, de schrijver van de *Historia general y natural de las Indias*, (eerste deel 1535; tweede 1557), in Sevilla was, zocht ze met hem contact om zaden van Amerikaanse planten te krijgen.²⁵

Mencía's voorkeur voor het exotische spreekt ook uit haar kunstzinnige smaak. In het voorjaar van 1535, dus voordat ze naar Breda vertrok, had ze van de keizer de Driekoningenkapel van het Dominicusklooster te Valencia toegewezen gekregen als toekomstige begraafplaats voor haar en haar ouders. Op 3 juli van datzelfde jaar had ze bij testament beschikt, dat boven haar graf een drieluik moest worden opgehangen met tafrelen uit het lijden van Christus, vervaardigd door Jeroen Bosch. In 1559, vijf jaar na de dood van Mencía, werd deze testamentaire beschikking inderdaad uitgevoerd. Omdat dit het enige schilderij was, dat boven haar hoogst eenvoudige graf mocht hangen, zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat ze haar diepste gevoelens het best vertolkt wist door de zonderlinge Brabantse schilder. Thans hangt het drieluik in het provinciaal museum te Valencia.²⁶ Uit haar nalatenschap werden in 1560 twee portretten van een man en een vrouw, vervaardigd door de kunstenaar, verkocht. Onder haar bezittingen bevonden zich verder een verzoeking van de H. Antonius, een onderwerp, dat Hieronymus Bosch talrijke keren heeft geschilderd, en een Sint Hieronymus.²⁷

Mencía heeft het werk van Jeroen Bosch misschien leren kennen door de kunstverzameling van haar man, die met de in 1516 gestorven meester bevriend moet zijn geweest en die mogelijk de faam van Bosch in Spanje heeft verspreid. Hiervan is intussen niets met zekerheid bekend evenmin als van een verondersteld verblijf van de schilder op het Schiereiland. Wel weten we, dat een der Guevara's, een familie, waarvan de leden zeer belangrijk zijn voor de dynastieke contacten tussen de Nederlanden en Spanje, daar

JOANNIS LUD. VIVES,
EXERCITATIONES LINGUÆ
LATINÆ.

CUM

JOANNIS MALDONATI,
opusculo Ejusd. Argu-
menti, Et Petri Motæ
Notis.

BREDE BRABANTICÆ:
Anno Dñi. 1538.

Afb. 7. De valse titelpagina van Vives' samenspraken,
die later gemaakt is naar het kolofon.
(Biblioteca Nacional, Madrid).

LINGVAE LATI. EXERCIT.

aliud sentit: cum reliquis vitiorum generibus esse potest aliqua, cum hoc nulla. De sodalibus & amicitijs adolescentum multum ille loquebatur, & accuratè nò exiguum id esse momentum ad probitatem aut flagitia nostræ ætatis, transire ad nos amicorum nostrorum & sodalium mores tanquam contagie, & tales nos ferè fieri, quales ñ sunt quibus cum verseremur. idcirco eam in rem magnâ esse diligentiam atq; operam nauandam. Nec permittebat nobis, vt ipsi amicitias & familiaritates deligeremus, sed vt à parentibus, aut magistris, aut educatoribus nostris delectas & traditas acciperemus, & coleremus, illos ratione duci in eligendo, nos autè rapi praua animi aliqua cupiditate, vel libidine. Quòd si quo casu in necessitudines inciderimus inutiles aut noxias, à superiore autoritate admonitos, abjicere illas quàm primum oportere. Dicebat ille quidem cum alia permulta, magna sane atq; admirabilia, tum hæc ipsa diffusius & exactius. Sed hæc erat propemodum de re: cta adolescentiæ educatione summa.

Bredæ Brabanticæ, die Visitationis diuæ virginis.

1538.

Afb. 8. Het kolofon van de samenspraken, die voltooid zijn in Breda (B. N., Madrid).

talrijke werken van de meester importeerde. Een Don Pedro de Guevara was volgens de kroniek van Francesillo de Zúñiga majordomus bij Hendrik van Nassau en aan een drager van dezelfde naam verkoopt in 1535 de stadschirurgijn Cobbergiers de panden Catharinastraat 18 en 20 te Breda, die thans één woonhuis vormen.²⁸

De identiteit van deze twee personen ligt voor de hand, omdat Don Pedro de Guevara, wiens naam weliswaar ontbreekt op Mancía's personeelslijst van 1534, waar wel twee andere personen als majordoms vermeld staan,²⁹ in 1538 te Breda als getuige optrad bij het openen van Hendriks testament.³⁰ Deze Don Pedro de Guevara is nu waarschijnlijk dezelfde als de gelijknamige broer van Don Diego de Guevara, die in 1520 stierf. Don Pedro betwistte toen aan Felipe, Diego's oudste zoon, het recht op de nalatenschap, waaronder zich een groot aantal schilderijen van Jeroen Bosch bevond. Maar Felipe de Guevara, die een Vlaamse moeder had en in de Nederlanden was opgevoed, won het proces en nam zijn bezittingen mee naar Spanje, waar *De hooikar* en *De tuin der lusten* van El Bosco (de Spaanse naam van Hieronymus van Aken) al spoedig beroemd werden onder de *alumbrados*, die er een symbool in zagen van hun heilsverwachting van een duizendjarig rijk, dat komen zou na de jongste dag.

De hooikar was voor hen een illustratie van Isaias' woorden: „Alle vlees is als gras . . . als Jehova's adem erop blaast” (Is. 40 : 6-8), d.w.z. de mens is zwak en vergankelijk en zijn lot wordt geheel door God bepaald. Elders (Is. 37 : 24) zegt de profeet, dat Sancherib in zijn overwinningsroes juicht, dat de omgehakte ceders van de Libanon op de Assyrische wagens zijn geladen. Aan het einde van zijn profetieën ziet Isaias een nieuwe en gelukkige wereld aanbreken, waarin een honderdjarige pas knaap zal zijn (Is. 65 : 20). Dit laatste vatten de illuminaten blijkbaar op als een voorspelling van het duizendjarig rijk van vrede en voorspoed, ofschoon hier volgens de Canisiusbijbel wordt gezinspeeld op de hemelse beloning na het eindgericht. De hooikar, die op het gelijknamige schilderij het hele middengedeelte in beslag neemt, kan in de verbeelding van Jeroen Bosch en de illuminaten ontstaan zijn uit een combinatie

van het verdorde gras, waarvan Isaias spreekt, en de kar van Sancherib, symbool van de roofzuchtige dood, die de onrechtvaardigen naar het eeuwige verderf sleept. Om deze gedachte te onderstrepen zijn er op het doek verschillende monniken afgebeeld, die de wan-toestanden in de Kerk moeten verpersoonlijken.

Het hele werk van Bosch zou men trouwens een *Lof der zotheid* in de schilderkunst kunnen noemen. In Spanje werd het dan ook bewonderd door erasmisten en *alumbrados*, die er eerder een programma dan een kunstwerk in zagen, dat niet naliet invloed uit te oefenen op de Spaanse litteratuur. *De hooikar* werd o.a. beschreven door Felipe de Guevara zelf (ca. 1560) en door Ambrosio Morales, de leermeester van zijn zoon Diego (1545). Zeven jaar na Felipe's dood, in 1570, kocht Philips II het schilderij samen met andere doeken van diens weduwe en in 1574 stuurde hij het naar het Escorial. Thans hangt het in het Prado-museum te Madrid evenals *De tuin der lusten*. In dit laatste triptiek zagen de *alumbrados* de terugkeer tot de aanvankelijke menselijke natuur, de openbaring van het leven van Adam en Eva, dat in de Nederlanden verkondigd werd door de *Homines intelligentiae*, een uitwas van de Broeders van de vrije geest, die geloofden in het eeuwige evangelie van de geest der derde wereltijd, zoals dat uitgedrukt was in het *Evangelium aeternum* (1260) van de abt Gioacchino da Fiore. Deze broeders van de vrije geest huldigen het denkbeeld van de volkomen gelijkheid van man en vrouw, wat de ontwikkelde Mencía alleen maar kan hebben aangetrokken. Vooral de adamieten onder hen beschouwden de uitverkorenen tot het duizendjarige rijk als deelgenoten aan de paradijselijke onschuld, die Jeroen Bosch vereeuwigde op het middelpaneel van zijn *Tuin der lusten* in de figuren van Adam en Eva. Als schildering van de chiliastische heerlijkheden vormt het dus een tegenhanger van *De hooikar*, waar de verdoemden staan afgebeeld.

Er is veel, zo niet alles te zeggen voor de mening, dat Felipe de Guevara's opvattingen ook in deze richting gingen. Beatrix de Haro, de vrouw van de kunstminnaar, werd bij het overlijden van haar echtgenoot tot opsluiting veroordeeld, omdat ze „lutheraanse” was. Vier jaar later moest ze, misschien wel tegen een spotprijs, haar schil-

derijen aan de koning verkopen. Toch geloven we niet, dat het een systeem van Philips II was om eerst te veroordelen en dan te kopen: zijn godsdienstig fanatisme was groter dan zijn economische talenten. Aan Ladrón de Guevara, een van de zoons van Felipe, werd in 1583 het ordekleed van Sint Jacob geweigerd, omdat zijn moeder „kettters” en omdat haar grootmoeder, een geleerde humaniste, bijgenaamd *La latina* (de Latijnse), joods was. Maar toen waren de schilderijen van Jeroen Bosch al merendeels onder de hoede van de Hiëronymieten van het Escuriaal, de machtige schepping van Philips II. Onder de bevoorrechte monniken, die als een biddend leger het sukses van ’s konings politiek-godsdienstige ondernemingen moest bewerken, waren heel wat *alumbrados* en erasmisten, zodat het processen regende o.a. tegen Pater Sigüenza, die twee jaar door de inquisitie gevangen werd gehouden (1592 en 1593) en die later Erasmus openlijk aanviel, maar hem heimelijk citeerde. Van alle commentaristen van Jeroen Bosch en diens *Hooikar* is hij verreweg de bekendste (1600).³¹

Nu hoeft iemand geen *alumbrado* te zijn, omdat zijn neef het is en evenmin, omdat hij erg gesteld is op de doeken van Jeroen Bosch, die bij een erfenis zijn neus voorbijgaan. Anders zou Philips ook tot de broeders van de vrije geest hebben behoord! Het werk van Bosch heeft hem waarschijnlijk alleen als verzamelaar geïnteresseerd. Toch ligt de situatie in het geval van Pedro de Guevara heel anders, want zijn vermoedelijke contacten met de Nassauers wijzen ook in een bepaalde richting. Uit het voorafgaande bleek, dat een van Mencía’s secretarissen van illuminisme werd verdacht en dat haar echtgenoot in godsdienstig opzicht een ruimdenkend man was. Roest van Limburg zegt zelfs, dat hij voor zijn huwelijk met Mencía tot de ultra-vrijzinnigen behoorde. Zijn laatste echtverbintenis zou hem rechtzinniger hebben gemaakt, ook al gedroeg Mencía zich in geloofszaken — zoals de schrijver toegeeft — erg onafhankelijk.³² Volgens Roest van Limburg heeft Hieronymus van Aken, wiens werk volgens de jongste beschouwingen geheel vanuit de denkbeelden der broeders van de vrije geest te verklaren is,³³ vermoedelijk ook aan het Nassause hof vertoefd. Dit moet dan vóór Hendriks huwelijk met Mencía zijn gebeurd, want in 1516

overleed de merkwaardige schilder reeds. Zijn spookgezichten oefenden ook grote invloed uit op Pieter Breughel de Oudere (1520—1569). Misschien heeft de waarschijnlijk Bredase kunstenaar het werk van Bosch leren kennen op het kasteel.³⁴

Minder verdacht dan haar contacten met of sympathieën voor protestantiserenden en geestverwanten of familieleden van illuminaten is Mencía's verhouding tot de erasmianten. Tevoren hebben we al gezien, dat ze in Brussel Griekse les nam bij de Hongaarse erasmist Nicolaas Olah en dat haar man tevergeefs probeerde de erasmist Nicolaas Clenardus uit de nood te helpen. Effectiever was de hulp, die Mencía verleende, toen in het voorjaar van 1536 een erasmist te Brussel een beroep op haar deed. De aanleiding tot die christelijke daad was haar vurige verlangen om alles over Erasmus te weten te komen, met wie haar man via zijn secretaris Alexander Schweiss, een man van grote talenkennis, in contact stond. Ook moet Hendrik aan Erasmus vroeger diensten hebben bewezen. Mencía ontbood nu Aegidius (Giles) van Busleiden, wiens broer Jérôme het Drietalencollege had gesticht. Maar Giles verwees haar naar iemand, die beter dan wie ook op de hoogte was van Erasmus' leven en streven: diens leerling, de Duitser Conrad Goclen, die juist aan het hof vertoefde. Nadat hij alles over zijn meester had verteld, werd hem gevraagd over zichzelf te praten. Goclen maakte van de gelegenheid gebruik om zijn eigen moeilijkheden uiteen te zetten. Omdat hij, zoals de meeste geleerden in die tijd, van zijn professoraat onmogelijk rond kon komen, had hij een Antwerpse prebende aanvaard. Maar een geheime tegenstander (volgens Erasmus de joodse kardinaal Aleander) had Jan Carondelet, aartsbisshop van Palermo, opgestookt om de Geheime Raad, d.w.z. het persoonlijke adviescollege van de landvoogdes, aan te sporen hem die te ontnemen, onder het voorwendsel, dat de Romeinse Curie zijn recht niet erkende. Goclen had intussen een voorspreker gevonden in Adolf van der Noot, kanselier van de Raad van Brabant, waaronder de Leuvense universiteit eveneens ressorteerde. Zo werd al geruime tijd een papieren oorlog gevoerd tussen beide machtige bestuurslichamen.

Doña Mencía schrok, toen ze hoorde van de grote onrechtvaardigheid, die begaan werd, en, geholpen door haar echtgenoot, probeerde zij de tegenpartij tot betere gedachten te brengen, maar tevergeefs. Daarop deed de markiezin van Zenete een beroep op Maria van Hongarije, de landvoogdes. Ze lichtte haar zo goed in, dat de koningin besloot de zaak zelf te horen. Carondelet deed, wat hij kon, om een openbare behandeling van het geschil te voorkomen, maar de koningin drong aan op een openbare redetwist tussen de Raad van Brabant en de Geheime Raad. Het laatstgenoemde lichaam probeerde nog die ontmoeting uit te stellen, totdat de heer van Breda en enkele raadslieden, die door Mencía gewonnen waren, afwezig zouden zijn, maar de markiezin drong aan op een spoedige bijeenkomst, zodat het debat op 4 maart 1536 plaatsvond. De kanselier sprak zo overtuigend, dat de koningin zich gewonnen gaf. Na veel heen en weer gepraat werd het oordeel enkele dagen later geveld. Goclen kreeg het recht te verklaren, dat zijn tegenstander fout was ondanks alle besluiten van de Geheime Raad. De Raad van Brabant kreeg de vrijheid het geval naar eigen goeddunken te beoordelen.³⁵

Op 21 maart meldde Goclen zijn overwinning aan Erasmus. Tegelijkertijd vroeg hij hem kanselier Van der Noot en de markiezin te bedanken. Er moest alleen nog beslist worden over het recht om de Antwerpse prebende te genieten tijdens zijn afwezigheid. Op 29 mei dankte Erasmus de kanselier en zette daarbij uiteen, dat, wanneer Goclen niet in de Scheldestad vertoefde, hij werkte aan het grote werk van het algemene welzijn. Hij hoopte, dat de Raad van Brabant niet zou toestaan, dat zo'n man, die door zijn ontwikkeling des keizers staten sierde, van het openbare nut zou worden weggeroepen naar die *turbas*: want dat zou de studie erg benadelen en bovendien het gezag van de Raad van Brabant schaden. Een maand later, op 28 juni 1536, schreef Erasmus (het is zijn laatste brief) aan Goclen, dat hij de kanselier bedankt had en vervolgde dan: *Me jubes ad illam (Heroinam a Nassauwen) scribere et ego nescio ubinam agat.* (Je zegt me, dat ik haar — Mevrouw van Nassau — moet schrijven, maar ik weet niet, waar ze zich bevindt).

Maar voordat hij dát te weten kwam, was de grote Rotterdammer al overleden. Met enige overdrijving zou men dus kunnen zeggen, dat zijn laatste gedachten bij Mencía zijn geweest.³⁶ Wat hiervan zij, het is in ieder geval duidelijk, dat zij een bewonderaarster van Erasmus was en dat ze voor geen moeite terugschrok, als het erom ging hem en de zijnen te helpen. Men kan er zich alleen over verwonderen, dat Mencía pas zo laat met Erasmus in contact treedt. Maar we moeten niet vergeten, dat ze zich eerst in 1535 in de Nederlanden vestigt, als de gezondheid van Hendrik het vele reizen met Karel V onmogelijk maakt. Erasmus woonde intussen al sedert lang in Basel en voordat ze goed en wel bij zijn Nederlandse geestverwanten was geïntroduceerd, was hij overleden.

4. LUIS VIVES OP HET KASTEEL: DE SAMENSPRAKEN (1537—1539)

Toen Mencía in 1535 uit Parijs vertrok, vergezelde haar behalve Martín Lasso de Oropesa³⁷ ook haar andere secretaris, Pedro Girón, evenals haar vader het type van de weerspannige, onhandelbare edelman. Maar Don Rodrigo de Mendoza had de Valenciaanse opstand der *germanías* (1519—'23) bedwongen, terwijl Girón aan de Kastiliaanse rebellie der *comuneros* had deelgenomen (1520—'21), omdat Karel V hem niet wilde steunen in een erfeniskwestie. Hij maakte nl. aanspraak op het markiezaat Medina Sidonia, dat hij twee keer tevergeefs probeerde te veroveren. De markies van Cenete werd dus (voornamelijk in zijn dochter) beloond en Don Pedro Girón gestraft. Maar na veel bidden en smeken had Karel V hem begenadigd. In het gemêleerde gezelschap van een „illuminaat” en een *comunero* bevond zich al op 16 juli 1537 Juan Luis Vives.³⁸ Degene, die zijn aanwezigheid mededeelt, is Ettenius, de secretaris van Vorstius (Peter van der Vorst), bisschop van Acqui, een stad, gelegen tussen Genua en Turijn, en pastoor van Breda, waar hij zich altijd liet vervangen door een *vicarius*. Vorstius was als pauselijk gezant naar Breda gekomen om de steun van graaf Hendrik te verkrijgen voor de bijeenroeping van een algemeen concilie. Mencía was volgens Ettenius in haar volle kracht, rijzig, *gevuld* en statig.

Dat gevuld zijn is een hoffelijke manier om haar gezetheid aan te duiden, die door Karel V's hofnar tot in het karikaturale was overdreven.³⁹

Wat Vives, die door Hendrik VIII het land was uitgezet om zijn edelmoedige bemoeiingen ten gunste van diens verstoten echtgenote Catharina van Aragón en die na allerlei tegenslagen de bedelstaf nabij was, daar voor functie had, is niet moeilijk te raden. Toch meende een modern Spaans onderzoeker nog, dat Vives in Breda vertoefde om handel te drijven ten bate van zijn vrouw en zijn zusters in Spanje. Hij zou hiertoe gebruik hebben gemaakt van een Britse importvergunning. Nu is het waar, dat Vives tijdens zijn tweede bezoek aan Engeland, van oktober 1524 tot april 1525, van de koning een import- en exportlicentie had gekregen voor wijn, hout en koren om in het onderhoud van zijn gezin en familie te kunnen voorzien. Maar het is ook waar, dat Vives al in maart 1531 definitief werd geschrapt van de lijst van jaargelders en het zou wel zonderling zijn, als hij de handelsvergunning na die tijd nog had gehouden.⁴⁰ Verder valt het op, dat geen der andere Viveskenners dit handeldrijven in Breda vermeldt.

In werkelijkheid verbleef Vives alleen op het kasteel om zijn stadgenote Mencía te helpen bij haar humanistische vorming, zoals ook Ettenius meedeelt. Ze gaf aan haar taalgenoot als leermeester kennelijk de voorkeur boven de Bredase humanist Jacob Zovitius (Jacob Pieterssen uit Dreischor op Schouwen-Duiveland 1511—?), die van 1536 tot 1543 rector was van de Latijnse school in de Baroniestad en enkele Latijnse toneelstukken op zijn naam had staan. Al jong verwierf hij een grote kennis van de klassieke talen, zodat hij reeds op ongeveer twintigjarige leeftijd met de leiding van de Latijnse school in Hoogstraten belast werd. Zijn toneelstukken, die uitmunten door hun gemakkelijke en elegante stijl, liet hij opvoeren door zijn leerlingen. Met name zijn bekend zijn *Ruth* (1533) *Didascalus* (Leermeester of Regisseur, 1534), zijn *Ovis perdita* (1539). Verder bestaat van zijn hand een Latijns-Nederlands spreekwoordenboek en samenspraken voor kinderen, beide zonder jaar van uitgave. Van al deze werken hebben we alleen de *Ovis perdita* (Het verloren

schaap) in handen kunnen krijgen. Het stuk is opgedragen aan de deken en de kanunniken van de collegiale kerk te Breda. Voor zover bekend, heeft hij niets aan Mencía toegeëigend.⁴¹

Terwijl het niet zeker is, dat Zovitius het kasteel bezocht, staat het vast, dat Vives' aanwezigheid daar ook nog om een andere reden gewenst was. Graaf Hendrik, die in zijn laatste levensjaren, voortdurend door jicht gekweld, veel op het kasteel vertoefde, had voordeel van de aanwezigheid van de praktische mensenvriend, die hij raadpleegde bij zijn bestuur, zoals blijkt uit een ordonnantie op de Bredase aalmoezeniers. Bracht de schrijver van *De subventione pauperum* (1525) met Hendrik van Nassau zijn theorieën over de armenzorg in praktijk, de auteur van de *Institutio foeminae christianae* paste met Mencía zijn denkbeelden toe over de opvoeding van de vrouw.⁴²

Maar voor ons doel is belangrijker, wat zich afspeelde in de vertrekken, gelegen boven de watermolen, die uitzag op het Belkrumbos, dat toen nog gedeeltelijk *warande*, een afgesloten jachtgebied, was. Daar las Mencía uit de geschriften van de Spaanse humanist Sepúlveda en van andere historici. Ook maakte ze er vertalingen in het Spaans uit het werk van Nederlandse humanisten hoogstwaarschijnlijk van Erasmus en misschien van Janus Secundus, die een tijdlang op het kasteel verbleef. Ze luisterde er naar de Latijnse gedichten van Lasso de Oropesa en zijn vertalingen van haar klassieke landgenoot Lucanus. Met Vives las ze waarschijnlijk de *Bucolica* van Vergilius. Met een beetje verbeelding kan men zeggen: „Ze zagen vanuit hun toren in het Belkrumbos en aan de waterkant de herders en herderinnen stoeien en hoorden hun wanhopige minneklachten”. Maar te oordelen naar Vives' ernstige aard, zal het wel hoofdzakelijk bij filologische en allegorische verklaring en vertaling van de klassieke tekst gebleven zijn. In ieder geval voltooide hij in 1537 „in Breda in Brabant”, zoals hij zegt, zijn *Interpretatio allegorica in Bucolica Virgilii* (I 972). Een jaar later legde hij in Brugge de laatste hand aan een psychologisch handboek over de ziel en het leven (*De anima et vita*), waaraan hij in Breda had gewerkt.⁴³

Sprekende over het gehoor, zegt hij hier: „Ik zag onder de kerkelijke schatten van Doña Mencía, de markiezin van Cenete, een

gouden bol, zonder een deuk erin, die een inwendig geluid liet horen, door de gouddeeltjes of -blaadjes, waaruit hij was samengesteld. Maar dit vreemde verschijnsel valt te verklaren uit het feit, dat het buitenste goudplaatje erg dun was en, bewogen door de binnenste deeltjes, bracht het de lucht in trilling en veroorzaakte het geluid" (II 1162). Voorzover wij weten, zijn er van de aanwezigheid van dit vernuftige gewrocht op het kasteel van Breda geen verdere bevestigingen.

Na *De anima et vita* volgde het beroemdste van Vives' geschriften, de *Exercitatio linguae latinae* (De oefening in de Latijnse taal). Deze bundel van samenspraken, die daarom meestal de *Dialogi* wordt genoemd, heeft hij te Breda voltooid op het feest van Maria Vititatie (2 juli) 1538. Volgens sommigen zou dit werkje ook in de Baroniestad zijn gedrukt,⁴⁴ maar dit berust op een vergissing. Op het titelblad van het exemplaar in de *Biblioteca Nacional* te Madrid staat namelijk *Brede Brabanticae, 1538* als plaats en jaar van uitgave aangegeven. Het eerste woord is kennelijk een drukfout voor *Bredae* d.w.z. te Breda. *Brabanticae* betekent, vrij vertaald, in Brabant. Maar naar we persoonlijk hebben kunnen vaststellen, verschillen de papiersoort en het lettertype aanmerkelijk van die in het boekje zelf zijn gebruikt. Het is dus duidelijk, dat het titelblad later (misschien in de achttiende eeuw), toen het oorspronkelijke zoek was geraakt, is bijgedrukt, gebruik makend van het kolofon, waarin Breda als de plaats en 1538 als het jaar van voltooiing worden genoemd.

De eerste ons bekende druk is die van 1544 in Lugdunum (Lyon), de tweede die van 1545 in Parijs. Hieruit zou men kunnen opmaken, dat er nog een eerdere in de Nederlanden verschenen uitgave moet bestaan. Pas omstreeks 1550 verscheen het werkje in Spanje, namelijk te Burgos. Evenals de Lyonse editie was het voorzien van aantekeningen door Petrus Motta. Bovendien werd er nog een *opusculum* van Johannes Maldonatus (Juan Maldonado) aan toegevoegd.⁴⁵ Dat is dan het bescheiden begin geweest van een ontelbare reeks van uitgaven van het geschriftje, dat tot op onze dagen als leerboek in gebruik is.

In een van de samenspraken „De wetten van het spel" (*Leges*

ludi) brengt Vives opnieuw een eregroet aan zijn machtige beschermster. In deze dialoog, een van zijn laatste, verplaatst Vives zich in gedachten naar zijn vaderstad, waar drie adellijke heren, alle drie kennissen van Vives en mensen van ontwikkeling, redetwisten over de belangrijke vraag, wat ze zullen doen. Centelles, die in Frankrijk geweest is, stelt nu voor om de hertog van Calabrië te gaan opzoeken. Maar Cabanyelles, die Vives had leren kennen in Parijs, vindt het beter om Don Ferdinand, „een voorbeeld voor alle wijze en goede mensen”, niet te storen bij zijn verdienstelijke studies. Centelles wil dan in de Hanekroegstraat het huis bezoeken, waar zijn goede vriend Luis Vives geboren werd en waar diens zusters nog wonen. Dit huis, dat tijdens een progrom werd verwoest, moet gestaan hebben in de buurt van de tegenwoordige Vivesstraat, gelegen tussen de Zeestraat (Calle del Mar) en de Vredestraat (Calle de la Paz) (I 16).

De derde gesprekspartner Borja, uit de beroemde familie, die courtisanes, pausen en heiligen heeft voortgebracht, gaat op het voorstel van Centelles niet in en oppert het denkbeeld om de geleerde Angela (Mercader) Zapata met een bezoek te vereren. Maar Cabanyelles zegt dan: *Utinam, si id cupitis, adesset Marchiona Zeneti* (als je dat wilt, was de markiezin van Zenete maar hier). En Centelles: *Si vera sunt, quae de illa, cum essem in Galia, audivi, majus est id argumentum, quam ut de illo tractari leviter, et ab aliud agentibus, vel possit, vel debeat.* (als het waar is, wat ik van haar, toen ik in Frankrijk was, heb horen zeggen, dan is dat te veel, dan dat zij, die andere bezigheden hebben, er luchtigjes over zouden kunnen of mogen spreken) (II 958). Dit zegt Vives, kort nadat hij de geleerde hertog van Calabrië genoemd heeft, die haar tweede bruidegom zou worden.

Anderhalve maand, nadat hij zijn *Exercitatio* beëindigd had, en drie weken voor de dood van Hendrik III, schrijft Vives op 20 augustus 1538 aan de hertog: „Ik heb uw brief ontvangen, waarin u me sommige van mijn stadgenoten aanbeveelt. Het heeft niet veel om het lijf en u mag me gerust een zwaardere opdracht geven” (II 1737). Betekent dit nu, dat de leraar de hertog, wiens vrouw

leed aan een dodelijke kwaal, nog eens onder de aandacht moest brengen van zijn leerlinge, als een mogelijke opvolger van haar ernstig zieke echtgenoot? Het is niet onmogelijk, dat de bewondering, die Vives voor zijn beide adellijke stadgenoten koesterde, hen dichter tot elkander heeft gebracht. Maar het doel van de brief is daar waarschijnlijk volkomen vreemd aan.

In december van hetzelfde jaar⁴⁶ schrijft Vives aan Juan Maldonado, die in 1535 getuige was geweest bij Mencía's testament, dat hij zijn verblijf in Breda tot de lente wil rekken om Mencía in haar weduwenstaat niet ongetroost achter te laten (II 1732). Ook hier spreekt hij van het aanbevelen van iemand, namelijk van de overbrenger van de brief. Dit was blijkbaar gewoonte, wanneer de post door vriendenhand werd overgereikt. Mogelijk werd de bezorger op een of andere manier beloond. Hierop kan ook de aanbeveling in de vorige *epistola* betrekking hebben. De geadresseerde, de jezuïet Juan Maldonado, die boven genoemd is n.a.v. een uitgave van Vives' *Samenspraken*, is een belangrijke figuur in de betrekkingen tussen Mencía en het Spaanse humanisme in Burgos. In 1541 droeg deze vicaris-generaal van de aartsbisschop van Burgos en voormalige erasmist aan haar, intussen gehuwd met de hertog van Calabrië, het voorwoord op van zijn *De foelicitate christiana*, dat voorkomt als eerste van zijn *Opuscula*. Na zijn „praefatiuncula ad Divam Menciam Mendozam Marchionam Zeneti, Calabriae ducem excellentissiman” begint hij zijn *opusculum* „ad Divam Menciam Mendozam Marchionam Zeneti” met een lofrede op haar geleerdheid en zuiverheid van zeden. Daarom beschouwt hij Mencía als een goede beschermster van het christelijke geluk. Hij zegt daarbij o.a. „Jou is een man toegevallen, die verre de eerste is onder de edellieden van de Nederlanden en die in gunst en gezag bij de keizer geenszins de tweede is”.⁴⁷

Uit deze laatste woorden valt op te maken, dat dit *opusculum* nog tijdens het leven van Hendrik III moet zijn geschreven. Deze veronderstelling vindt ook steun in het feit, dat dit werkje als eerste genoemd staat op de titelpagina onder de vermelding, dat deze *opuscula* nu eerst het licht hebben gezien. Overigens waarschuwt

Maldonatus in het verloop van zijn verhandeling tegen Erasmus, die hij acht jaar eerder had aangeprezen.⁴⁸ Dit moet Mencía, die in haar schat twee effigies, een medalje en een gegraveerde steen met de beeltenis van de Rotterdammer, bewaarde, niet erg aangenaam zijn geweest. Maar in Spanje was het erasmiaanse getij al weer gekeerd.

Kort na 1538 moet de eerste druk verschenen zijn van Lasso de Oropesa's Spaanse vertaling van Lucanus' *Pharsalia*. Van deze eerste uitgave, die in de Nederlanden gepubliceerd moet zijn, is echter geen exemplaar bekend, wel van de tweede uitgave van 1541 te Lissabon. Op de renaissancistische titelpagina van het boek, waaraan hij met Mencía en Vives gewerkt moet hebben op het kasteel, noemt hij zich nadrukkelijk „secretaris van de voortreffelijke vrouwe, mevrouw de markiezin van Zenete, gravin van Nassau”.⁴⁹ De betekenis van dergelijke overzettingen kan men moeilijk overschatten. Ze hielpen de Westeuropese talen vormen naar voorbeeld van het Latijn.

5. TERUG IN VALENCIA: LOF EN LASTER (1539—1554)

Voordat Mencía in oktober 1539 naar Valencia vertrok, stichtte ze een rijk beneficie (kapelanie) in de collegiale kerk (Grote Kerk) te Breda, op het Onze Lieve Vrouwe-altaar in de Prinsenkapel. De begunstigde geestelijke kreeg een jaarlijkse erfrente van vijftig rijns-guldens. De gezondheid van Vives was te zwak, dan dat hij de markiezin naar zijn vaderstad kon begeleiden. Daarom en waarschijnlijk ook, omdat hij ondanks de machtige bescherming de inquisitie bleef vrezen, ging hij terug naar Brugge. De keizer had intussen besloten, dat Mencía maar moest huwen met de zoon van de markies van Mondéjar, een ver familielid van haar. Don Juan de Zúniga, een neef, met wie Mencía goed kon opschieten, werd aangewezen als bemiddelaar. De vriendschap tussen de markiezin en Don Juan, die in haar testament goed werd bedacht, ontlokte de beroepsroddelaar Francesillo de Zúniga de opmerking, dat hij wel haar dienstbode leek of de nier van een oude os, waarmee hij suggereerde, dat er een verhouding tussen hen bestond. Maar de voorgestelde partij was

allerminst naar de zin van Mencía, die een markies veel te min vond. Want men kan zonder overdrijving zeggen, dat ze na de keizerin de aanzienlijkste vrouw van Spanje was. In intelligentie, in rijkdom, in luister en . . . in corpulentie kon geen enkele haar overtreffen. Haar getrouwe Pedro Girón overhandigde Karel V op 19 maart 1540 een brief, waarin Mencía hem liet weten, dat ze geen enkele vrouw uit Kastilië op de rug wilde zien, d.w.z. dat geen enkele haar voor mocht gaan. De keizer was hierdoor maar weinig gesticht en vond, dat ze dat vóór-willen-gaan geleerd had in gesprekken, gevoerd in Frankrijk en de Nederlanden, want in Spanje was het niet gebruikelijk. „Ze heeft het zeker op een koning gemunt”, bromde hij, „God zegene de greep”. Reeds in 1534, toen ze met de kerstdagen in Barcelona vertoefde, werd er over haar geschreven, dat ze luisterrijker gekleed ging dan de keizerin. Maar ondanks de bezwaren van Karel V en de afgunst van zijn echtgenote, die in 1539 was gestorven, kreeg Mencía haar zin, toen ze op 13 januari 1541 een onderkoning trouwde, even ontwikkeld als zij. Het was Fernando de Aragón, hertog van Calabrië en onderkoning van Valencia, wiens eerste vrouw, Germaine de Foix, Mencía zo goed had gekend. In haar kringen was ook Vives' boek over de opvoeding van de vrouw, waarin de markiezin van Zenete een veelbelovend meisje was genoemd, in het Spaans vertaald. Germaine de Foix, die op 18 oktober 1538, dus kort na Hendrik III, stierf, was de eerste keer met een andere Ferdinand van Aragón, namelijk de voormalige echtgenoot van Isabella de Katholieke, gehuwd geweest. Germaine leed aan dezelfde kwaal als Mencía: de zwaarlijvigheid. Bij haar was intussen geen sprake van aangeboren vetzucht, maar van een overdadige liefde tot de disgeneugten. Haar dood bezorgde Mencía de eerste partij van Spanje.⁵⁰

In het koninklijk paleis aan de rivier de Turia leefde de onderkoningin op werkelijk vorstelijke voet. Ze had er zelfs een muziekkapel van wel twintig koorzangers, waaronder afgaande op hun namen, twee Nederlanders geweest kunnen zijn.⁵¹ Mencía zocht ook naar geleerde humanisten, die haar betreurde Vives konden vervangen, want deze leermeester was haar eerst door haar vertrek en later

door zijn dood ontvallen. Aan de kunstzinnige betrekkingen tussen hen beiden herinnert de humanistische dichter Hernán Ruiz de Villegas, een erasmist uit Burgos, die bij het heengaan van zijn Leuvense leermeester en vriend zijn tweede *Ecloga* opdroeg aan Mencía de Mendoza.⁵² Deze toeëigening, die alleen in handschrift bestaat, hebben we niet kunnen raadplegen. Maar als zij in dezelfde toon gesteld is als de meeste lofreden, die Spaanse en Valenciaanse humanisten tot haar richten, dan kunnen we er zeker van zijn, dat haar deugd en geleerdheid erin zijn geprezen. Dit soort vleierij, dat ons gemakkelijk kruiperig aandoet, was een modeverschijnsel, kenmerkend voor de renaissancistische persoonsverheerlijking. Als zulke lofreden gericht worden tot onbenullige figuren, kunnen ze inderdaad weerzinwekkend zijn, maar in het geval van Mencía doen de *panegyrici* niet helemaal onwaarachtig aan. In die eerste tijd van haar huwelijk treedt de nieuwe onderkoningin van Valencia in briefwisseling met de beroemde geschiedschrijver Juan Ginés de Sepúlveda, uit wiens werk ze in Breda vertalingen had gemaakt. Uit haar boekenschat blijkt trouwens, dat moderne en klassieke geschiedschrijvers haar voorkeur hadden.⁵³ Sepúlveda beloofde deze belangstelling door haar in een brief van 7 september 1540 „sieraad der vrouwen” te noemen.⁵⁴

Intussen waren de geleerden in de Nederlanden haar nog niet vergeten. In 1541 droeg de Leuvense hoogleraar in het Latijn, Petrus Nannius uit Alkmaar, leerling en navolger van Vives en verbonden aan het Drietalencollege, een werk op aan de *Clarissimae heroinae Menziae Mendozae, Marchionissae Zenetensi* (Aan de allerberoemdste heldin Mencía de Mendoza, markiezin van Zenete). Het is een verzameling van vijf opstellen, getiteld *Dialogismi Heroinarum* (Overwegingen van heldinnen) en beeldt het leven en karakter uit van vijf beroemde vrouwen, nl. Lucretia, Suzanna, Judith, Agnes en Camma. De laatstgenoemde is een Gallische matrone en priesteres, wier huwelijkstrouw wordt verheerlijkt door Plutarchos. In zijn opdracht verontschuldigt Nannius zich voor het feit, dat hij bij haar huwelijk, dat het vorig jaar plaats had in Valencia, geen brui-loftzang had gestuurd. De oceaan en de vele landen, die hen

scheiden, waren hiervan de reden. Ter vergoeding draagt hij Mencía dit boekje op over heldinnen, allen even kuis als zij. Nannius vervolgt dan met de woorden: „Wat we beoogd hebben, heb ik aangegeven, wat we bereikt hebben, kunt u samen met andere geleerden, zoals uw echtgenoot de hertog van Calabrië, uitmaken. En als ik hun eruditie niet kan bevredigen, doe ik een beroep op uw menselijkheid, waarvan ik gemakkelijk vergiffenis hoop te verkrijgen. Want als u iets wenst, wat uw goddelijke geesten en allervruchtbaarste geleerdheid waardig is, dan moet dit niet aan de mensen, maar aan de Muzen worden gevraagd. Want de goddelijke dingen wedijveren met goddelijken en van een menselijke geest moet niet gevraagd worden, wat bij helden en heldinnen thuishoort. — Vaarwel sieraad van onze eeuw (Leuven 30 april 1541)”.⁵⁵

Terwijl ze in de Nederlanden nog niet vergeten was, toen ze er niet meer woonde, begon de roem van Mencía in Spanje pas goed door te dringen, toen ze terug was in het vaderland. De voornaamste reden hiervan was niet alleen haar persoonlijke aanwezigheid in een zo hoge positie, maar ook het feit, dat de grote kennis, die ze tijdens haar verblijf in de Nederlanden door het contact met leerlingen en bewonderaars van het Drietalencollege had verkregen, toen pas bekend werd. Een van haar eerste panegyristen in Valencia was de eerbiedwaardige Juan Bautista Anyes (Agnesius), die zichzelf godgeleerde en priester noemt. Hij was een van de beroemdste Valencianen van Mencía's eeuw en droeg haar een Latijnse *Apologia* op, waarin hij de ridders verdedigde die de aanhangers van de *germanías* hadden uitgeroeid. Mencía's oom, Don Diego, had de strijd tegen deze opstandige volksbeweging in het rijk Valencia tijdens de beginperiode van Karels regering geleid en haar vader Rodrigo, ter ere van wie de tweede apologie werd geschreven, was daarbij zijn rechterhand geweest. In verschillende van zijn gedichten zinspeelt Anyes erop, dat Mencía zich niet alleen bezig hield met de studie van verfijnde poëzie, maar die ook metterdaad beoefende. Van deze verzen is overigens, voor zover we weten, niets bewaard gebleven.⁵⁶

Een andere lofredenaar van Mencía is Miguel Jerónimo de Ledesma, die volgens Zwarts tot de marranenkring behoorde, waar-

in ze zich bij voorkeur bewoog. Daarover straks meer. Deze Ledesma, die arts en leraar (misschien professor) in het Grieks was, publiceerde bij Joannes Mey — kennelijk een van de Nederlandse drukkers in Spanje — een aantal studies over de Griekse spraakkunst, onder de titel *Graecarum* (en niet *Walcarum*, zoals Roest van Limburg beweert) *institutionum compendium* (Beknopte handleiding voor het Griekse onderricht, 1545). Het werk wordt ingeleid en besloten met Griekse verzen, de laatste in Homerische trant, en is opgedragen aan de *Serenissimae Principi Dominae Mentiae a Mendoça, Calabriae Duci et Zenetensi*. In zijn voorwoord, waarin hij haar nogmaals aanspreekt als *Serenissima Princeps*, zegt hij dan, dat hij veertien jaar lang het Grieks heeft gedoceerd en dat daarbij niet alleen personen uit het volk aanwezig waren, maar ook adellijke personen, die enthousiast waren over zijn *praelectiunculas* (voordrachten, colleges). Waarschijnlijk valt hieruit op te maken, dat Ledesma in een of andere betrekking stond tot de universiteit van Valencia, die omstreeks 1500 door Ferdinand van Aragón en paus Alexander VI (een Borja uit Valencia) was gesticht.

Mencía had tijdens haar verblijf in de stad een nieuw lokaal laten inrichten voor deze instelling van hoger onderwijs, waar ze ook leerstoelen had gesticht. Verder kan uit deze opdracht blijken, dat Mencía bekend stond als helleniste. Ze had onder andere de Griekse grammatica van Clenardus in haar bezit en de lessen van Vives zullen zich wel niet tot het Latijn hebben beperkt.

Ook andere leden van haar vriendenkring wisten haar vorstelijke bescherming te prijzen. In een distichon uit een gedicht ter ere van Ledesma, geschreven door Juan Angel González, heet het:

„Sed bona Menciae debentur talia fatis,
sub cuius tantum numine surgit opus”.

(Maar zulke goede dingen zijn we door het lot aan Mencía verschuldigd, onder wier hoge bescherming dit werk tot stand komt). Onder de andere lofredenaars van Ledesma komen verschillende artsen, wijsgeren en een preceptor voor en ook een Vincentius

Pratavus Flandrus. Dit zou een Nederlander kunnen zijn, die Vincent van der Weiden heette.⁵⁷

De lijst van Mencía's lofredenaars is indrukwekkend: Luis Vives (tweemaal), Erasmus (als de dood het niet had verhinderd), Juan de Maldonado, Lasso de Oropesa, Ruiz de Villegas, Sepúlveda, Nannius, Anyes, Juan Angel González en Ledesma, maar geen panegyricus is zo hoog gestemd als die van Alfonso García Matamoros, die tevens gelegenheid vindt om het Nederlandse humanisme te eren, waaraan Mencía zoveel verschuldigd was. Hoewel deze beroemde kanselredenaar en erasmist zijn lofrede pas in 1553 publiceerde, is het wel zeker, dat hij die al veel eerder had geschreven of uitgesproken. Zijn *Encomion* komt voor in een verdediging van het Spaanse humanisme, dat door sommigen als minderwaardig werd beschouwd. Nadat hij in zijn *Pro adserenda hispanorum eruditione*, zo heet het werk, Erasmus, de schrijver van *Ciceronianus*, verdedigd heeft tegen pedante Italianen, noemt hij zijn landgenote Mencía de Aspasia van de moderne tijd: „Als we met zoveel duizenden mannen de berispers van de Spaanse geleerdheid niet bevredigen, laat dan het verborgen vrouwenkoor te voorschijn komen, dat kan wedijveren in vernuft en geleerdheid met de Grieken en Romeinen. Zou ik niet terecht de voortreffelijke hertogin van Calabrië en markiezin van Zenete (*Zeneti Marchionam*) er tegenoverstellen, de Aspasia van Xenofon, die het waagde om in een gehoor van wijzen te redetwisten over wijsgerige vraagstukken met Socrates? Welke prinses beoefende met meer vrucht de Griekse en Latijnse letterkunde? In wie wisten de studiën groter vuur te ontsteken? Wie bracht er ooit naar Spanje zo verborgen schatten van kennis uit de Nederlanden over (*Quis tam ocultos eruditionis thesauros ex Belgis umquam in Hispaniam reportavit?*) als zij, toen ze vandaar terugkeerde, nadat Nassau, haar eerste echtgenoot, was overleden?”⁵⁸

Als haar tweede echtgenoot in 1550 is gestorven, worden de lofreden schaars. Gedurende die laatste jaren van haar leven correspondeert de markiezin van Cenete met haar neef Bernardino de Mendoza, die ze in 1535 bij testament bedacht en die toen student en dichter was in Alcalá. In 1567 trekt hij met Alva naar de Neder-

landen, in 1573 is hij met zijn ruiters in Breda, dat hij onder heel andere omstandigheden leert kennen als zijn geleerde tante 43 jaar eerder.⁵⁹

Maar dit alles heeft Mencía niet meer meegemaakt. Een jaar voor Karels troonafstand werd ze reeds van haar lastig lichaam verlost, dat gekweld werd door een ondragelijke corpulentie. De lofreden en de briefwisseling met een familielid en bloedverwant zullen haar getroost hebben temidden van de vele giftige pijlen, die op haar zwaarlijvigheid werden afgevuurd.

Zekere Anna de Castilla uit Toledo, groot als dame maar klein en afgunstig als mens, beweerde, dat de markiezin sedert haar huwelijk met de onderkoning van Valencia erg verwaand en opgeblazen was geworden: „Ze heeft inderdaad geen verstand”, zei ze, „want we hebben de wijn eruit gehaald en haar opgeblazen met lucht”.⁶⁰ Hierbij zinspeelde Anna de Castilla op het Spaanse gebruik om de wijn te bewaren in leren zakken, die worden opgeblazen, als ze leeg zijn, om het aaneenplakken van de met pek bestreken binnenkant te voorkomen. Lucht en rook hebben bovendien in het Spaans de figuurlijke betekenis van verwaandheid, een gebrek, dat ook haar vader werd verweten.

We stellen ons Mencía liever voor op de hoffelijke wijze, waarop Barend van Orley haar conterfeitte op een miniatuurportret, dat een pendant vormt met dat van Hendrik III. Op de cartons voor een wandtapijt met de drie echtgenoten van de heer van Breda erop beeldde hij Mencía af, elegant op een muilezel gezeten. Maar deze gewezen hofschilder (hij werkte voor Maria van Bourgondië te Brussel) wist even goed te vleien als de lofredenaars, die evenmin van haar zwaarlijvigheid reppen. De getuigenissen over haar uiterlijk zijn te talrijk, dat men ze eenvoudig als laster zou kunnen bestempelen. In een geschrift in het Valenciaans dialect, dat wordt bewaard in de Nationale Bibliotheek te Parijs, heet het over haar: „En het is een feit, dat er in iedere kous van genoemde markiezin zes *almud* koren gingen en dat ze niet kon ademen door de neus maar dit door haar mond moest doen. En iedere morgen legden haar hofdames haar in rozenwater gedompelde doeken op alle vouwen van de armen en

de borsten, opdat ze niet zouden verbranden". Een *almud* is een oude graanmaat van 1.76 liter, zodat er volgens de schrijver dus 10.5 liter of 1/10 mud in haar kousen ging.⁶¹

Nu was het satirische genre in de Spaanse literatuur van die tijd, die veel aan Gargantua-complexen leed, al sterk ontwikkeld, zodat we dergelijke anekdoten gerust met een korreltje zout kunnen nemen. Toch is het vreemd, dat Mencía een keer tien el stof voor een japon vroeg en negenentwintig el voor onderrokken.⁶² Zelfs wie de weelderigheid van de toenmalige mode in aanmerking neemt, zal moeten toegeven, dat dit erg veel is. Met dat al kan men opmerken, dat haar uiterlijke verschijning weinig ter zake doet. Het gaat meer om de plaats, die zij inneemt in het geestelijk leven van haar tijd.

6. WAS MENCIA EEN MARRAANSE?

De uitvoering van Mencía's testament stuitte op geweldige moeilijkheden. Karel V, die in zijn laatste regeringsjaren door een chronisch geldgebrek werd gekweld, had al lang een welgevallig oog laten rusten op de omvangrijke bezittingen van Mencía, die in zijn hofkringen steeds om haar ziekte bespot werd. Niet zo gauw had ze haar laatste adem uitgeblazen, of hij liet door de ministers van het koninklijke hof in Valencia beslag leggen op haar goederen. Maar de graaf en gravin van Saldaña, opvolgers als markiezen van Zenete, protesteerden hiertegen hevig. Ze hielden zichzelf voor de wettige erfgenamen, maar toen het testament ontdekt werd, bleek een dochter van Juan de Zúñiga de gelukkigste. In het proces, dat hieruit volgde, besliste de keizer, die dus ook afzag van zijn eigen vermeende rechten, ten gunste van deze erfgename, een zuster van Don Luis de Requeséns, de latere landvoogd in de Nederlanden.

In het testament van Mencía staat nog een bepaling, die belangrijk is voor de kennis van haar herkomst en godsdienstige sympathieën. In dit document vermaakt ze haar vrije en deelbare goederen, voor het geval, dat er geen erfgenamen in leven mochten zijn, aan een geleerde school te stichten in de stad Toledo, onder het toezicht van het kapittel der kerk en van het stedelijk bestuur, voor het

oprichten van een leerstoel in het Latijn, een in het Grieks en een in het Hebreeuws, twee voor de kunsten en een voor de godgeleerdheid, terwijl van het overblijvende geld beurzen moesten worden verstrekt aan adellijke jongelieden, bij voorkeur uit haar eigen geslacht.⁶³

Wat er met die „geleerde school” in Toledo is bedoeld, kan blijken uit het leven van een van haar belangrijkste lofredenaars in de zeventiende eeuw: Andries Schott (Scoto of Scotus) uit Antwerpen, die in Spanje jezuïet werd. Deze beschermeling van Ogier Busbecq, die de Westeuropese universiteiten grondig had leren kennen, verkondigde overal de lof van het Drietalencollege, dat hij als professor in Leuven had leren kennen. In 1579 vluchtte hij voor de oorlogstroebelen naar Spanje, waar hij tot 1584 professor in het Grieks was aan de universiteit van Toledo. Het idee om daar een inrichting voor hoger onderwijs te vestigen was waarschijnlijk ontleend aan het testament van Mencía, die haar vrije en deelbare goederen bij gebrek aan erfgenamen ter beschikking had gesteld aan het stichten van een „geleerde school”.

In 1603 verscheen het bekendste werk van Scott: de *Hispaniae bibliotheca*, een lofrede op het Spaanse humanisme, waarin de belangrijkste geleerden staan opgesomd. Van Mencía zegt Scott daar, dat ze uitstekend thuis was in de Griekse en Latijnse letteren. Daarna zegt hij met bijna dezelfde woorden, als Matamoros gebruikte, dat ze grote schatten van geleerdheid na het overlijden van haar echtgenoot naar Spanje had overgebracht. Schott voegt eraan toe, dat Paulus Manutius, naar hij zich herinnert, haar prijst in zijn brieven. Maar hier laat zijn geheugen hem in de steek. Want de bekende Venetiaanse drukker en humanist Manutius noemt niet Mencía de Mendoza, maar María de Mendoza, een zuster van Diego Hurtado de Mendoza, de kleinzoon van de oudoom van onze heldin. Hij doet dit in de *Praefationes* (Voorredenen), toegevoegd aan zijn *Brievenboek* (Venetië 1588).⁶⁴

Het is wel merkwaardig, dat Andries Schott Mencía niet vermeldt als de vermoedelijke autor intellectuelis van de universiteit, waar hij vijf jaar Grieks doceerde. Het drietalige karakter van deze academie

moet de Antwerpenaar, die op het *Collegium Trilingue* had gedoceerd, bijzonder hebben aangetrokken. Bedoelde Mencía de Leuvense instelling na te volgen of dienden het Grieks en Latijn alleen om haar Hebreeuwse karakter te maskeren?

Ze bepaalde nadrukkelijk, dat de „geleerde school” onder het kapittel van de kerk zou komen en onder het stedelijk bestuur. Het is heel goed mogelijk, dat ze daarmee de inquisitie wilde weren. Bij het stichten van leerstoelen in Valencia had ze ook bepaald, dat die onafhankelijk moesten blijven van de Apostolische Stoel en de keizerlijke macht. Dit is een van de redenen, waarom de joodse historicus Jacob Zwarts Mencía betitelt als een marraanse gravin in de Nederlanden.⁶⁵ Dat wil zeggen, dat de markiezin van Cenete zou behoren tot een familie van gedoopte joden, die openlijk het christendom beleden, maar heimelijk de Mozaïsche wet onderhielden of met het jodendom sympathiseerden of daarvan werden verdacht. In het voorafgaande is gebleken, dat de Mendoza's afkomstig waren uit het Baskenland, d.w.z. een gebied, dat meestentijds hoorde tot Navarra, waarvan de leidende families zich al in de achtste eeuw met de overheersende Moren hadden vermengd. Naarmate de Reconquista voortschreed, werden de ontvolkte gebieden grotendeels met joden herbevolkt, van wie er zich talrijke in de Biskaaïse havensteden hadden gevestigd. Toen in de vijftiende eeuw de joodse macht een toppunt bereikte, hadden veel adellijke families zich met Israëlieten vermaagschapt. Hun culturele invloed was toen zo groot, dat oude christenen, die in het geheel geen joods bloed bezaten, judaïseerden.

Terwijl de christenen de laatste resten van het Moorse rijk vernietigden, bewezen de joden onschatbare diensten als financiers, dichters, ja zelfs als bisschoppen en prelaten. Maar dit alles ging niet zonder wrijvingen. Het volk vreesde „de inwendige vijand”, tegen de tijd, dat het land van Moren gezuiverd zou zijn en drong aan op maatregelen. In 1480 volgde het verbanningsbesluit, dat de *sefardim* voor de keus stelde: het land verlaten of zich laten dopen. Een grote groep besloot tot dit laatste, maar bleef gewantrouwd, omdat alle oude christenen ervan overtuigd waren, dat hun nieuwe geloofs-

genoten in het geheim de sabbat bleven vieren en weigerden varkensvlees te eten. Deze laatste eigenaardigheid zou hun de scheldnaam hebben bezorgd van marranen, afgeleid van het Spaans *marrano*, eenjarig varken, dat weer terug zou gaan op het Arabische *mahrām* verboden ding, wat zinspeelt op het verbod van varkensvlees. Deze verklaring is onlangs weer aangevochten, want er bestaan over de etymologie van *marrano* tientallen theorieën. Volgens de jongste opvatting is de term afgeleid van het Spaanse werkwoord *marrar* (fouten maken, missen, het rechte pad verlaten), dat zou samenhangen met het Arabische *marra* (voorbijgaan aan, dus ook missen) met het verzamelsuffix *—ano*.⁶⁶

De inquisitie zal zich weinig bekommerd hebben om de etymologie van *marrano*, want ze had het druk genoeg met de bestrijding van het judaïsme. De Sefardim hadden zich met de meest vooraanstaande christelijke families vermaagschapt. Wel was er voor het bekleden van allerlei functies een bewijs van *limpieza de sangre* vereist, waarin stond, dat de drager geen joods bloed had, maar ieder wist, hoe twijfelachtig de waarde van dergelijke documenten was. Een ver verwijderd familielid van Mencía, Francisco de Mendoza y Bobadilla, aartsbisschop van Burgos en bewonderaar van het Drietalencollege te Leuven, bewees in *El tizón de la nobleza de España* (De smet van de Spaanse adel, Burgos 1562), dat een groot deel van de aristocratie in Spanje met joods bloed was besmet. En al was dit boekje geschreven uit verontwaardiging over de bezwaren, die sommigen opperden tegen het toekennen van het ordekleed van Sint-Jacob aan zijn neef Rodrigo de Mendoza, die niet zuiver van bloed zou zijn, toch spaarde hij zijn eigen familie niet. Hij betoogde wel, dat zijn neef van joodse smetten vrij was, maar toonde ook aan, dat dit bij talrijke leden van zijn omvangrijk geslacht niet het geval was. Doordat de genealogie van de Mendoza's zo weinig systematisch is ingericht, valt het erg moeilijk om vast te stellen, in hoeverre Mencía hierbij betrokken is. Behalve van vaderszijde kan ze ook van moederskant „besmet” zijn geweest, omdat er onder de Toledo's, het geslacht van haar moeders moeder, joden voorkwamen.⁶⁷

Dat bisschop Mendoza zo goed op de hoogte was van de semitische invloed op het Schiereiland, kwam ook, doordat zijn diocese een zeer belangrijk jodencentrum was.⁶⁸ Verder valt het op, dat ook Mencía zoveel contacten met de hoofdstad van Oud-Kastilië onderhield. Ze trouwde er en liet er haar testament maken. Ook was ze bevriend met humanisten uit die stad als Maldonado en Ruiz de Villegas. We hebben niet kunnen nagaan, of dit joden waren, maar de joodse historicus Zwarts twijfelt er niet aan, dat Mencía het was. Hij heeft immers aangetoond, dat onder de sefardische vluchtelingen in Amsterdam, Hamburg en Londen de naam De Mendoza veelvuldig voorkomt. Een zwak punt blijft het intussen, dat zijn vroegste gegevens pas van het einde van de zestiende eeuw dateren en dat niet blijkt, hoe deze De Mendoza's verwant zijn met de markiezen van Cenete. Ook is het vreemd, dat het ene deel van de familie vlucht en het andere als machtige heersers achterblijft. Dit doet denken, dat het ene deel van het geslacht meer joods bloed had dan het andere, dat bovendien welvarender was. Belangrijker dan deze kwestie is de vraag, of het joodse denken ook deel uitmaakte van haar geestelijke bagage.

Onder de weinige boeken, waarvan we weten, dat Mencía, die door tijdgenoten de bibliothele markiezin genoemd werd, ze heeft bezeten, bevinden zich: de Hebreeuwse grammatica van Clenardus (1529) en *De bello judaico* (Over de joodse oorlog) van de joodse schrijver Flavius Josephus (70 na Chr.). Ze had deze belangstelling voor de semitische cultuur van geen vreemde. Haar vader bezat in de bibliotheek, die zij van hem erfde, zes boeken van Avicenna, twee van Averroes, twee van Ali Abenrachel over astrologie en een van Albumafar over sterrenwichelarij, verder een boek over de verwar- ring van de mohammedaanse secte en de Koran.⁶⁹

In de Nederlanden was de jood Luis Vives de meest illustere van haar beschermelingen. Ze was ook een groot bewonderaarster van Erasmus, van wie ze enkele zeer kostbare afbeeldingen bezat. Nu had de Rotterdammer onder de marranen bijzonder veel aanhang, zoals Bataillon en Américo Castro hebben aangetoond. Ook de behoefte om door geleerdheid te schitteren, die bij Mencía opvalt,

kwam veel voor onder marranen.⁷⁰ En zeker waren er onder hen meer ontwikkelde vrouwen dan onder de oude christenen, die het bidden en vechten als hun eerste taak beschouwden. In het voorafgaande bleek reeds, dat „La latina”, de geleerde grootmoeder van Beatriz de Haro, de vrouw van Felipe de Guevara, eveneens joods was. Na haar terugkeer in Valencia zoekt Mencía weer bij voorkeur contact met marranen. Volgens Zwarts hoorden hiertoe: de ontdekkingsreiziger Bernardino del Castillo (waarschijnlijk is hier bedoeld Bernal Díaz del Castillo, schrijver van de beroemde *Conquista de Nueva España*, geschreven ca. 1568) en de medicus-professor Miguel Jerónimo de Ledesma, die, zoals we zagen, in 1545 zijn Griekse compendium aan haar opdroeg. Aan „Bernardino del Castillo” vermaakte ze een aanzienlijk bedrag en dat, terwijl de jezuiten in Valencia klaagden, dat ze nooit door haar werden bedacht.⁷¹

Verder is het merkwaardig, dat Mencía juist in Toledo, waar de joden eens „de oudste universiteit van Europa” hadden gevestigd, o.a. een leerstoel oprichtte in het Hebreeuws en dat ze beurzen ter beschikking stelde aan familieleden, die waarschijnlijk ook marraans waren. Met de „oudste universiteit van Europa” (de uitdrukking is van Zwarts) is ongetwijfeld de vertalerschool bedoeld, die de joden sinds de verovering van Toledo in 1085 in die stad hadden gevestigd. Maar hoe belangrijk deze instelling, die meer op basis van vrijwillige samenwerking dan op een organisatie berustte, voor de uitwisseling van de christelijke, israëlitische, islamitische en heidense cultuur ook geweest mag zijn, ze kan bezwaarlijk als universiteit worden betiteld, hoogstens als een soort voorloopster daarvan.⁷²

Die bijdrage, die Mencía leverde aan de totstandkoming van wat in zekere zin een voortzetting mag heten van deze „Hebreeuwse universiteit” kan behalve uit het joodse element in haar afkomst ook verklaard worden uit de geest van het christen-humanisme, die thans actueler is dan ooit. Dit blijkt ook uit de studies, die in deze eeuw aan haar zijn gewijd. Het baanbrekende boek van Roest van Limburg vestigde ineens de aandacht op de bijna geheel vergeten figuur van de Spaanse gravin van Nassau. Veel dankte deze schrij-

ver aan medewerking van Spaanse zijde. Op zijn beurt verschaft hij aan de Valenciaanse kunsthistoricus inlichtingen over de herkomst van het genoemde drieluik van Jeroen Bosch, dat boven Mencía's graf hing.⁷³ Niet altijd was het begrip tussen Nederlandse en Spaanse geleerden rond deze figuur, die beide landen verbindt, zo groot. In een toespraak, waarmee de markies van Saltillo zijn intrede in de Spaanse academie voor Geschiedenis vierde, wordt beweerd, dat „de archivaris van het huis Oranje-Nassau” met het minachtend oordeel, „waarmee de Hollanders ons historisch altijd beoordeeld hebben”, haar gekenschetst zou hebben als een verzamelaarster van oude rommel. Nu mag het waar zijn, dat de Spanjaarden in de Nederlandse geschiedwerken over het algemeen onrechtvaardig beoordeeld worden, dit rechtvaardigt deze quijoteske bewering nog niet, want Roest van Limburg spreekt steeds met het grootste respect over Mencía. Wel wijst hij op de weelderigheid en de hoge kosten van haar hofhouding. Deze prachtlievendheid was, zoals we hebben gezien, ook kenmerkend voor haar vader. Maar in materiële en geestelijke eierzucht werd hij verre overtroffen door zijn dochter.⁷⁴

7. CONCLUSIE

Zo verschijnt dus Dona Mencía de Mendoza als een vrouw uit de hoogste adel van Spanje, begiftigd met stoffelijke goederen, begaafd ook naar de geest. Ze wordt door kenners gerekend tot de „erasmisten”. Aan Erasmus heeft ze een brief laten schrijven en als zijn dood het niet verhinderd had en hij haar adres had geweten, zou hij ook geantwoord hebben. Onder zijn geestverwanten, met wie ze persoonlijk contact had, vallen op: de Spanjaard Vives, de geboren Duitser Goelen, de uit Luxemburg stammende Giles van Busleiden, de uit Hongarije afkomstige Olah. Dit internationale erasmisme werd in Spanje vooral na 1527 steeds meer gevaarlijk geacht. Omstreeks 1555 drukte de Spaanse Inquisitie met een krasse vervolging die hele beweging neer. Mencía heeft tijdens haar leven geaarzeld in de houding, die zij t.o.v. het erasmisme zou aannemen. Het intellectuele deel van deze geestesstroming: de hernieuwing van de klassieke studiën heeft haar ongetwijfeld aangetrokken, evenals

waarschijnlijk het protest tegen de geestelijke leegte en de ceremoniële sfeer van de laat-middeleeuwse Kerk. De evangelische eenvoud, die Erasmus hersteld wilde zien, zal slecht gerijmd hebben met haar prachtlievendheid en de plichten van haar staat, al wijst haar eenvoudige graftombe erop, dat ze die soberheid wel na haar dood begeerde.

Tussen 1530 en 1540 stond ze in contact met mensen als Budé en Díaz, wier denkbelden sterk in de richting van het lutheranisme waren, voor welke overtuiging laatstgenoemde later openlijk partij koos. Hierop kan ook van invloed zijn geweest het feit, dat haar echtgenoot Hendrik van Nassau tot de ultra-vrijzinnigen behoorde, ook al vanwege zijn Duitse familie. Het is tenminste merkwaardig, dat van enige belangstelling in die richting geen sprake meer is, als ze weer in Spanje terug is, waar ze onmiddellijk hertrouwt met een landgenoot.

Minder duidelijk zijn haar betrekkingen tot de illuminaten en de broeders van de vrije geest. Haar secretaris Lasso de Oropesa werd door de inquisiteur als getuige gewraakt, omdat hij verdacht werd van deze ketterij. Tot haar gevolg in Breda hoorde ook Don Pedro de Guevara, vermoedelijk de broer van Felipe de Guevara. Deze half Vlaamse edelman importeerde in Spanje talrijke werken van Jeroen Bosch, waarvan er twee door de illuminaten in kettersé zin werden verklaard. Mencía's bewondering voor de merkwaardige schilder, van wie een triptiek boven haar graf hangt, kan ook een vingerwijzing zijn.

Tenslotte zijn er aanwijzingen dat Mencía enigermate joods bloed had, zoals haar contacten met marranen (bekeerde joden, nieuwe christenen of schijnjoden) met haar Bredase leermeester Juan Luis Vives, met de ontdekkingsreiziger Bernal Díaz del Castillo en met de hellenist Jerónimo de Ledesma. Een verdere aanwijzing zijn haar contacten met humanisten in het jodencentrum Burgos, de stichting van leerstoelen in het Hebreeuws te Toledo en de aanwezigheid van talrijke Mendoza's onder de joodse emigranten in Londen, Hamburg en Amsterdam sedert het einde van de zestiende eeuw. Ook is het merkwaardig, dat er onder de illuminaten veel

joden waren, die hun messianisme terugvonden in de heilsverwachting van het Duizendjarig Rijk. Ook onder de erasmisten waren veel Spaanse Israëlieten (b.v. Vives). Uit het bovenstaande blijkt wel, dat Mencía belangstelling had, voor wat er leefde in allerlei godsdienstige groeperingen, al krijgt men niet de indruk, dat dit erg diep ging. Haar verkenningen op geestelijk gebied begonnen, toen ze het streng formalistische Spanje had verlaten, waar het katholicisme door de met nationalistische sentimenten gevoede geloofsstrijd tegen islam en jodendom een hard karakter had gekregen, zodat kardinaal Ximenes de Cisneros met medewerking van zijn neef de benediktijn García de Cisneros de werken van de Moderne Devotie moest laten vertalen om de lekenvroomheid te herstellen. Mede daardoor kon in de tweede helft van de eeuw de mystiek in Spanje opnieuw gaan bloeien.⁷⁵ Dat heeft Mencía, die in het koele noorden ook de warmte van het van binnen uit beleefde geloof zal hebben gezocht, niet meer meegemaakt. Zij leefde in een tijd van twijfel, waarin nog geen nieuwe zekerheid was ontstaan.⁷⁶

Een min of meer onafhankelijke indruk maakt Mencía wel. Om de haar kenmerkende combinatie van godsdienstzin en geleerdheid kan men haar een vertegenwoordigster noemen van het christelijk humanisme, een stroming, die thans actueler is dan ooit. Zo begint ook de stad Breda deze vreemde en toch eigen vrouw te eren. Tijdens de feesten van Breda-Oranjestad reed Mencía mee in een historische optocht. Op een tentoonstelling, die bij die gelegenheid plaatsvond, werd vrij wat aandacht aan haar besteed.⁷⁷ Zes jaar later kreeg het katholieke meisjeslyceum haar naam.⁷⁸ Daar werd ook een expositie gehouden, geheel aan Mencía gewijd. In het derde nummer van *Brabantia* in 1960 verscheen een Spaans vers, waarin de Valenciaanse dichter pater Bertrán s.j., die verschillende malen in Breda vertoefde, herinnerde aan de banden tussen de Baroniestad en de markiezen van Cenete.⁷⁹

Toch is het niet bekend, of Mencía in ons land, tijdens haar korte verblijf van vier jaren te Breda, iets positiefs heeft gedaan ter bevordering van de studies, zoals later te Valencia. Wel heeft ze in contact gestaan met kunstenaars, die aan het kasteel werkten, en

— in een overigens vrij losse verbinding — met Leuvense humanisten.

Haar lofredenaars zijn talrijk: de Nederlanders Nannius en Schott en de Spanjaarden Vives, Maldonado, Lasso de Oropesa, Ruiz de Villegas, Sepúlveda, Anyes, Juan Angel González, Ledesma en Matamoros prijzen als om strijd haar deugd en geleerdheid. Maar als we deze hoofse vleierij met een korreltje zout nemen — en dat mogen we, geloof ik, wel doen, want haar tegenstanders noemen haar pronkziek en verwaand — dan is ze niet meer dan een van die vele adellijke dames geweest, die naar de mode van de tijd ervan hielden cultuur voor zichzelf te beoefenen. Maar in die hoedanigheid is ze één onder velen en valt ze niet bijzonder op. En in ieder geval is ze veel belangrijker voor Spanje dan voor de Nederlanden geweest! Veel interessanter is een figuur als Margaretha van Valois (1492—1549), zuster van Frans I en koningin van Navarra, schrijfster van *L'Heptaméron*, een voortzetting van de *Decamerone*. Van Mencía daarentegen is geen letter gedrukt. Misschien bestaat er nog iets in handschrift, maar zelfs haar Latijnse brieven liet ze schrijven. In godsdienstig opzicht komen de beide vrouwen overigens aardig overeen. Want hoewel Margaretha het katholieke geloof trouw bleef, had ook zij een hang tot de humanistisch en paulinisch geïnspireerde religiositeit, vage mystiek, enigszins litteraire benadering van de geloofsproblemen (bijbels humanisme), een lichte melancholie en enige toenadering tot het protestantisme, waarvan men in haar kringen het revolutionaire karakter niet doorzag.⁸⁰

Met dat al heeft Margaretha de Valois voor Breda en de Nederlanden geen enkele betekenis en dat heeft Mencía wel, misschien ondanks zichzelf. Ze leefde nu eenmaal in een tijd, die gunstig was voor de culturele uitwisseling tussen de Nederlanden en Spanje. Het kasteel van haar grootvader te Manzanares was in de Vlaams-Spaanse stijl opgetrokken en het slot van haar echtgenoot te Breda bevatte talrijke Spaanse elementen. Haar bruiloft te Burgos werd opgeluisterd door de Nederlandse kapel en ze gaf een Bredase kunstenaar een opdracht voor haar geboorteland. Als haar lastig lichaam haar niet gedwarsboomd had, was haar betekenis misschien groter

geweest. Nu verdient haar naam te Breda en in de Nederlanden in herinnering te blijven en genoemd te worden in verband met een belangrijk knooppunt bij de uitwisseling van de Nederlandse en Spaanse beschaving, waarvan zij toevalligerwijze de verpersoonlijking is geworden.

AANTEKENINGEN

- ¹ Riber I 999—1000 (Riber = J. L. Vives, *Obras completas*, trad. Lorenzo Riber, Madrid 1947, 2 delen) (Voortaan in de tekst te citeren als I, II (deel) gevolgd door blz.)
G. Meurier, *Coloquios familiares* (Amberes 1568) 17 R, 99 v.
- ² *Enciclopedia Universal*, onder: Mencía (Het benediktijnse *Menologium* vermeldt haar op 13 december, zonder te zeggen, in welk jaar ze stierf.
- ³ Isaac López-Mendizábal, *Etimologías de apellidos vascos* (Buenos Aires 1958) 611, 615 vgl. *Diccionario de historia de España* (Madrid 1952) I 475—476 (*DicHist*) verklaart Mendoza ten onrechte als „koude berg”.
- ⁴ J. V. L. Brans, *Isabel la Católica y el arte hispano-flamenco* (Madrid 1952). 216—217.
- ⁵ Diego Gutiérrez Coronel, *Historia genealógica de la casa de Mendoza*, (Biblioteca conquense, vol. 3 y 4, Cuenca 1946) II 384—385. vgl. *Enciclopedia universal*, onder Mendoza.
DicHist II 1483 beweert, dat D. Rodrigo in 1533 stierf en dat Mencía toen al gehuwd was met de hertog van Calabrië. In 1529 zou hij de mantelslip van Karel V gedragen hebben bij de keizerkroning in Bologna. Dat deed Hendrik III van Nassau, tweede markies van Zenete. D. Rodrigo zou ca. 1480 geboren zijn. Maar toen was hij al 16 jaar oud!
- ⁶ Américo Castro, *España en su historia* (Buenos Aires 1948) 682—685.
id., *The structure of Spanish history*, translation by E. L. King (Princeton 1954) 577.
id., *La realidad histórica de España* (México 1954) 551. Riber I 143, 249.
Prof. Mr. Dr. J. A. van Praag, specialist op het gebied van de sefardische literatuur, heeft mij hierop opmerkzaam gemaakt. Ik weet niet, of Abdón Salazar, die de documenten betreffende Vives' ouders ontdekt heeft in het archief van de inquisitie van Valencia, ze al openbaar gemaakt heeft.
- ⁷ E. Van der Straeten, *Les musiciens néerlandais en Espagne*, in: *La musique Curiosidades bibliográficas* (Madrid 1926) BAE 36, p. 26b, 39b, (hst. 29, 84) aux Pays Bas avant le XIXe siècle, (Bruxelles 1885) t. VII, p. 303.
- ⁸ Francesillo de Zúñiga, *Crónica historia* (ms 1527) in: Adolfo de Castro, *Curiosidades bibliográficas* (Madrid 1926) BAE 36, p. 26b, 39b, (hst. 29, 84) (BAE = Biblioteca de Autores Espanoles: 36 = deel 36). vgl. Riber I 251. De vertaling levert hier enige moeilijkheden op. In plaats van linnen staat er „holanda” een fijn Hollands weefsel, dat vooral gebruikt werd voor lakens en hemden en dat, zoals de naam al zegt, uit onze gewesten afkomstig was. De Guadiana of de Turia is de rivier, die door Valencia stroomt en die, 's zomers meestal droog, 's winters soms plotseling buiten haar oevers treedt, zoals bij de overstromingen van enkele jaren geleden weer duidelijk bleek. Verhoog is hier de vertaling van „estrado”, een achthoekig podium in het vrouwenvertrek, waarop de dames in het oude Spanje naar Moors gebruik in kleermakerszit plaatsnamen. Het kan ook betekenen verhoog van een troon.

- Bel-etage is de vertaling van „entresuelo”, een verdieping een meter boven de begane grond.
- ⁹ Tril. III 43 (Tril. = H. de Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517—1550* (Louvain 1951—1955) 4 delen).
- ¹⁰ vgl. Riber II 1740.
- ¹¹ Tril. I 233, II 3, IV 509, I 461, 465, 569; 507, 452, 518—519; II 250.
vgl. Riber II 1740.
- ¹² Mon. 414—418 (Mon. = H. de Vocht, *Monumenta humanistica lovaniensia*, Louvain-London 1934).
Tril. III 189.
vgl. A. Roersch. *L'humanisme en Brabant à l'époque de la Renaissance*, in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle* (Gembloux 1935) 77.
- ¹³ Th. Roest van Limburg. *Een Spaanse gravin van Nassau* (Leiden 1908) 31.
- ¹⁴ vgl. F. F. X. Cerutti, *Gegevens over Bredase kunstenaars in de zestiende eeuw*, in: *Jaarboek Oranjeboom*, 1960, 28, 31, 34.
- ¹⁵ Gegevens over kunstenaars, die voor het kasteel werkten als Gossart, Ossenberch en de zilversmeden Jan van Breda (= Jan van Gaelen) en Jan Gilles bij: Miguel Lasso de la Vega y López de Tejada, marqués del Saltillo, Doña Mencía de Mendoza, discurso de recepción en la Real Academia de la Historia con contestación de Angel González Palencia (Madrid 1942) 42—44. Jan van Gaelen maakte twee olielampen voor het heiligdom van O. L. Vrouw van Guadalupe in Spanje.
- ¹⁶ M. Bataillon, *Erasmo y España* (México 1950) II 98—100; II 56, 67—68.
Inquisitie van Toledo, leg. 110, no. 21, año 1532—1533.
- ¹⁷ M. Bataillon in het voorwoord van: Erasmo, *El Enquiridion o Manual del caballero cristiano y La Paraclesis o exhortación al estudio de las letras divinas*, ed. Dámaso Alonso (Madrid 1932) in: *Revista de filología española*, anejo XVI, p. 26—27.
vgl. J. Brouwer, *Erasmo in Spanje*, Boekenschouw, 15 okt. 1936.
vgl. Tomás Carreras y Artau, J.-L. Vives dans la Renaissance et la tradition espagnole, in: E. d'Ors e.a., *Vivès*, p. 79.
- ¹⁸ A. Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les guerres d'Italie* (Paris 1916) 457, 551, 576. (over de Coronels en kardinaal López de Carvajal).
E. Boehmer, *Spanish reformers of two centuries from 1520* (Strassburg-London 1874) II 187—190. (Over Pedro de Lerma, Jaime en Francisco de Enzinas I 133—134). vgl. *Enciclopedia universal* t. 30, p. 147. Tril. II 414.
- ¹⁹ Lasso de la Vega 40.
vgl. B. Vermaseren, *De Antwerpse graveur Filips Galle en zijn kroniekje over de opstand* in: *De Gulden Passer* (Antwerpen 1957) 142—143.
- ²⁰ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* ('s-Gravenhage 1931) II 145—150.
- ²¹ Kasteel 48—49, 70, 136, 178 (Kasteel = Th. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, Schiedam 1903).
- ²² A. Groneman, *Majolicavondsten te Breda*, in: *Jaarboek Oranjeboom* 1959, 22, 24—25, 33.
- ²³ Felipe Mateu y Llopis, *Juan Luis Vives, el expatriado* (Valencia 1941) 38.
Riber I 76.
- ²⁴ Bernal Diaz del Castillo, *Conquista de Nueva-España*, in: *Historiadores primitivos de Indias II*, ed. Enrique de Vedia, (Madrid 1862) BAE t. 26, p. 283a.

- ²⁵ Lasso de la Vega 54, 59—60, 95.
Roest, Sp. gravin, 24.
- ²⁶ Roest, Sp. gravin 40—41.
- ²⁷ Lasso de la Vega 41.
vgl. Luis Tramoyeres Blasco, Un tríptico de Jerónimo Bosco en el Museo de Valencia, in: Archivo de arte valenciano, t. I (1915), núm. 3, p. 94.
- ²⁸ Stadsarchief te Breda R 440, fol. 180 verso, hulpvaardig meegedeeld door Drs. F. Brekelmans, gemeentearchivaris te Breda.
- ²⁹ Lasso de la Vega 41.
- ³⁰ BAE 36, p. 20a. Kasteel 90.
- ³¹ Abdón M. Salazar, El Bosco y Ambrosio Morales, Archivo español del arte 1955, 117—138.
José de Sigüenza, Historia de la orden de S. Jerónimo, II, ed. Juan Catalina García (Madrid 1909) NBAE 12, p. 635—636, (eerste druk 1600)
NBAE = Nueva biblioteca de autores españoles.
X. de Salas, Más sobre el Bosco en España in: Homenaje a J. A. van Praag (Amsterdam 1956), 108—113. beweert, dat „La tabla de Cebes” tussen 1529 en 1533 geschreven moet zijn, omdat Morales de Parijse vertaling van Martínez „Concepción” van „1529” gekend zou hebben. Hij bedoelt: Martínez Población en het stuk is van 1532.
Américo Castro, Erasmo en tiempo de Cervantes, in: Revista de filología española 1931, p. 369—382.
Ambrosio Morales, Declaración de la Tabla de Cebes, in: Fernán Pérez de Oliva, Las obras (Madrid 1787) II 315—320.
- ³² Sp. gravin 25—26.
- ³³ W. Fränger, The millennium of Hieronymus Bosch, transl. E. Wilkins and E. Kaiser (London 1952) t.a.p.
- ³⁴ Prof. F. F. X. Cerutti, Gegevens over Bredase kunst en kunstenaars in de zestiende eeuw (I), in: Jaarboek Oranjeboom, 1960, 19—21.
- ³⁵ Tril. III 101—102.
vgl. H. de Vocht, Jérôme de Busleiden, founder of the Louvain Collegium Trilingue (Turnhout 1959) 21.
- ³⁶ P. S. Allen, Epistolae Erasmi, ep. 3130, r. 20—22 (Basel 28 juni 1536).
- ³⁷ Bataillon, Erasmo, II 68; 1 56.
- ³⁸ Kasteel 55. Dic. Hist. I 1239.
- ³⁹ Kasteel 56; Sp. gravin 36.
- ⁴⁰ Felipe Mateu y Llopis, Juan Luis Vives, el expatriado, Valencia 1941, 38.
vgl. H. de Vocht, Vives and his visits to England (Mon. 19, 36).
Gregorio de Marañón spreekt herhaaldelijk van María de Mendoza i.p.v. Mencía (Luis Vives, un español fuera de España, Madrid 1942, 96).
- ⁴¹ M. Paquot, Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines (Louvain 1770) III 158a.
J. de Vries, Etymologisch woordenboek (Utrecht 1958) 71.
„Ovis perdita” in Fonds van Hultem, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
Naar zijn geboorteplaats noemde Zovitius zich ook Driescharus, verlatijnt tot Triturbus in de veronderstelling, dat schare hier troep betekent. Het Zeeuwse schor betekent intussen buitendijks land, terwijl er ook een schar (weiland) bestaat.
- ⁴² Sp. gravin 43.
- ⁴³ Sp. gravin 23, 37.

- J. F. Heijbroek, Literair en wetenschappelijk leven, in: *Geschiedenis van Breda, de Middeleeuwen* (Tilburg 1952) 300.
- ⁴⁴ b.v. Foster Watson, *Vives* (Madrid z.j.) 86.
Bataillon, Erasmo II 250—251 heeft dit reeds recht gezet.
- ⁴⁵ Carlos V y su época, exposición bibliográfica y documental (Barcelona 1958) nrs. 2289, 2293, 2295.
- ⁴⁶ Sp. gravin, 53 zegt in 1539; het moet zijn 1538.
- ⁴⁷ Joannis Maldonati, *De foelicitate christiana*, in: *Quaedam opuscula hunc primum in lucem edita* (Burgos 1541) a ii, a iiiii.
- ⁴⁸ Bataillon II 71—72.
- ⁴⁹ Martin Lasso de Oropesa, secretario de la excelente señora marquesa del Zenete, conde de Nassou, *La hystoria que escrivio en latin el poeta Lucano: trasladada en castellano*, Lisboa 1541.
- ⁵⁰ José M. March, *Niñez y juventud de Felipe II*, (Madrid 1941) II 473, 184, 193, I 129—130.
Lasso de la Vega 45—46. *Dic. Hist.* I 1224—5.
- ⁵¹ Higinio Anglés, *La música en la corte de Carlos V* (Barcelona 1944) 46.
- ⁵² Sp. gravin, 51.
Fernandii Ruizii Villegatis, *Opera* (Venetiis 1734) 4—10.
vgl. Nicolaus Antonius, *Bibliotheca hispana*, Roma 1672, II 214—215.
De werken van Villegas werden pas in 1734 uitgegeven. Bij het heengaan van zijn Leuvense leermeester en vriend schreef hij zijn tweede „Ecloga”, die volgens Nicolaus Antonius’ *Bibliotheca hispanica* (1672), een catalogoog van het Spaanse humanisme, was opgedragen „ad D. Menciam Calabriae et Zenetti Ducissam seu Principissam.” Het gedicht bevond zich volgens hem in de boekenschat van Antonids Augustinus, „praesul” (waarsch. = aartsbisschop) van Tarragona. In de uitgave van 1734 komt deze opdracht niet voor.
- ⁵³ Lasso de la Vega 41—42.
- ⁵⁴ Johannis Genesisi Sepulvedae, *Opera* (Matriti 1780) III 150.
vgl. Roest, Sp. gravin 29, 37, 53—54, 60.
(Door Girón laat de markiezin van Zenete aan de historicus vragen, welk werk hij op dat ogenblik onder handen heeft. Dit gebruik maken van een secretaris hoeft er niet op te wijzen, dat zij niet in staat is een Latijnse brief te schrijven, maar vloeit blijkbaar voort uit de gebruiken van die tijd, die aan vorstelijke personen rechtstreeks contact met een ondergeschikte verbiedt. In een brief uit Madrid, gedateerd 7 september 1540 en gericht aan de Marchesiae Zeneti, die hij aanspreekt met „Ave, princeps illustrissima” laat de officiële kronist van Karel V en later van Philips II haar weten, dat hij bezig is met bepaalde onderdelen van ’s keizers levensbeschrijving. In de aanhef zegt hij: „Vale, feminarum decus, tibi que persuade, me tuarum laudum et gloriae studiosissimum esse” (Gegroet, sieraad der vrouwen, wees ervan overtuigd, dat ik er vurig naar streef uw lof en eer te vergroten)).
- ⁵⁵ Petrus Nannius, *alcmarianus, Dialogismi Heroinarum* (Lovanii 1541) 3—5.
- ⁵⁶ Juan Bautista Agnesius (Anyes), *Apologia in defensionem virorum illust. equestrum bonorumque civium Valentinarum* (Valentiae 1543) fol. 2 r°, v^o, 14 v°, 31 v°, 32 r°.
(Het eigenlijke werk begint dan met een elegant lofdicht voor Mencía „geminum virtutum, Musarumque specimen” (tweevoudig toonbeeld van de deugd en van de kunst). Verder zegt Anyes, dat „Mentia” als Pallas Athene, de godin van kunsten en wetenschappen, uit het hoofd van haar vader, Jupiter Zenetus, geboren is. Haar echtgenoot, van wie zij de zeer kuise eega is, wordt een Phoebus (Apollo) genoemd. In het voorafgaande hebben we gezien, dat ook

Vives Fernando de Aragón prijst om zijn liefde tot de klassieke geleerdheid. In het vervolg wijdt Anyes nog een gedicht aan „Mentia” zelf, die opnieuw „toonbeeld der Muzen” heet. Weer brengt de dichter eer aan de heldendaden van haar overleden vader, door wie hij zich aan haar verknocht voelt. Dan huldigt hij haar als dichteres. Sprekend over de hertog van Calabrië zegt Anyes:

Ecquis virtutes toto non pectore amabit?
Non Mentia tuas Castalidasque colat?

(En zal er wel iemand zijn, die je deugden niet van ganser harte bemint, die je dichtkunst niet zal eren?) Reeds in het eerste gedicht had Anyes opgemerkt, dat in haar huis deugden en de Castaliden of Castalianimfen (d.w.z. zij die uit de Castaliabron te Delphi, die aan de Muzen was gewijd, hadden gedronken, m.a.w. de dichters of de dichtkunst) bloeiden. Dan vervolgt hij:

„Virtutes Mentia tuas, cultasque camoenas
Amplector, miror, diligo, adoro, cano. . . .”

(Je deugden, Mencia, en je verfijnde Muzen (dichtkunst), bewonder ik, bemin ik, aanbid ik en bezing ik).

- ⁵⁷ Miguel Gerónimo de Ledesma, *Graecarum institutionum compendium* (Valentiae 1545) 2 r°, 7 v°, 100 v°, 101 r°.
Mateu y Llopis 37.
- ⁵⁸ Alfonso García Matamoros, *Apología „Pro adserenda hispanorum eruditione”*, ed. José López de Toro (Madrid 1943) 35, 165 (eerste druk, Alcalá 1553). (Aspasia was de geleerde vrouw van Perikles).
Roest, Mencia, 47 noemt hem „Garcias y Matamoros” en citeert hem uit *Sepúlveda*.
- ⁵⁹ Lasso de la Vega 70. (Over de steun aan studenten door Mencia).
I. H. Hingman, *Inventaris van het archief der stad Breda* (Breda 1884) 92. (Over B. de Mendoza).
Angel Salcedo Ruiz, *El coronel Cristóbal de Mondragón* (Madrid 1905) 48.
Justo Lipsio, *Las bibliotecas de la Antigüedad*, trad. José López de Toro (Valencia 1948) p. XVI.
(Bernardino voert de Spaanse kavallerie aan op de Mokerheide in 1574. Door een oogziekte gekweld, keert hij in 1591 naar Spanje terug en publiceert daar de Spaanse vertaling van zijn commentaren op het oorlogsgebeuren in de Lage Landen, die oorspronkelijk in het Frans waren verschenen. Daarna bewerkt en vertaalt hij politieke geschriften van de Nederlandse erasmist Justus Lipsius (1604)).
- ⁶⁰ Luis Zapata, *Memorial histórico español*, tomo XI (Madrid 1859) 389 (ms. 1594). vgl. Riber I 251.
March I 239.
- ⁶¹ *Libre de memories de la Ciutat e regne de Valencia* (Bibl. nat.-Paris, espagnoles 147). vgl. Riber I 251.
B. Vermaseren, Mencia de Mendoza, lijvig en geleerd. *De Tijd-Maasbode* 14 juli 1958 (zuidelijke editie).
- ⁶² Lasso de la Vega 49; *Cenete archivo particular*, legajo 132.
- ⁶³ Roest, *Sp. gravin*, 110, 115.
II 474, 372.
- ⁶⁴ A. Schott, *Hispaniae bibliotheca seu academiis ac bibliothecis. Item elogia et nomenclator clarorum Hispaniae scriptorum* (Francofurti 1608) 341 (eerste druk 1603). Tril. III 65, 334. E. d’Ors e.a., p. 9. A. Roersch, *L’humanisme belge à l’époque de la Renaissance* (Bruxelles 1910) 103. id., *l’Humanisme en Brabant*, 45.

- Riber I 46 vermeldt niet, dat Schott een Nederlander was en citeert zijn werk verkeerd.
- Paulus Manutius, *Epistolarum libri XII*, Venetiis 1588. In dezelfde band: *Eiusdem quae praefationes appellantur*, 29.
- M. Tulli Ciceronis, *De philosophia, prima pars . . .*, Venetiis, Paulus Manutius, 1541. (Library of Congress deel 29, p. 132).
- Eustaquio Fernández Navarrete, *Novelistas posteriores a Cervantes* (Madrid 1854) BAE 33, p. XCVI.
- (D. Diego Hurtado de Mendoza (1503-1575) was de schrijver van de „Oorlog van Granada” (1568), een meesterwerk uit de Spaanse literatuur. Deze Don Diego moet niet verward worden met de gelijknamige zwager van Mencía, die in 1534 met haar zus María trouwde en die in 1566 stierf. Dezelfde naam wordt ook nog gedragen door een oom en een oud-oom van Mencía. Aan de Diego Hurtado de Mendoza, die later de Oorlog van Granada zou schrijven, droeg Manutius, opvolger van drukker Aldus, in 1541 het eerste deel van Cicero’s wijsbegeerte op. In de opdracht van dit werk prijst Manutius de broers van Don Diego, die allen belangrijke functies vervulden onder Karel V. Ook zijn zuster (niet met name genoemd) wordt daar geprezen om haar krijgshaftige eigenschappen. Volgens Fernández de Navarrete moet hier bedoeld zijn Doña María Hurtado de Mendoza en niet Mencía, haar ver verwijderd familielid).
- ⁶⁵ Sp. gravin 54.
Jac. Zwarts, *Een Marraanse gravin in de Nederlanden* (Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland (Zutphen 1929) 74—87).
- ⁶⁶ A. Farinelli, *Marrano, storia di un vituperio* (Génève 1925) 19.
Richard Jaschke, *English-Arabic conversational dictionary* (New-York 1955) 314.
DicHist II 402, 629v, 1556.
P. Monlau, *Diccionario etimológico* (Buenos Aires 1944) 846.
J. Corominas, *Diccionario critico etimologico de la lengua castellana* (Berna 1954) III 272—275.
id., *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana* (Madrid 1961) 375.
David Gonzalo Maeso, *Sobre la etimología de la voz „marrano”* (cripto-judio), in: *Sefarad* 15 (1955) 373—385.
Leonard Bauer, *Wörterbuch der arabischen Umgangssprache* (Wiesbaden 1957) 343 onder verwirrt (mḥarbat).
- A. Salcedo Ruiz, *El coronel Cristóbal de Mondragón* (Madrid 1905) 22 (Over judaïserende christenen).
- ⁶⁷ Francisco de Mendoza y Bobadilla, *El tizón de España, memorial genealógico sobre el origen de algunos linajes de la grandeza de España y otros reinos* (ed. D.J.F.C., Madrid 1871) 38—39, 22, 11.
Am. Castro, *Structure*, 523.
Tril. III 24—25.
- ⁶⁸ F. C. Burgos, *Alvar García de Sta. María, Historia de la judería de Burgos y sus conversos más egregios*, 1952.
N. López Martínez, *Los judaizantes castellanos y la Inquisición en tiempo de Isabel la Católica*, Burgos 1954.
- ⁶⁹ Angel Losada, *Juan Ginés de Sepúlveda a través de su „Epistolario” y nuevos documentos* (Madrid CSIC 1949) 92—93.
Lasso de la Vega 41—42.
March II 369.
- ⁷⁰ Am. Castro, *Esp. en su hist.*, 573.
- ⁷¹ H. Mérimée, *L’art dramatique à Valence* (Toulouse 1913) 89.

- Monumenta historiae societatis Jesu, epistolae mixtae, I 252 v, 413.
 72 geciteerd uit: Bataillon II 71—72.
 E. Diez Echarri y J.M. Roca Franquesa, Historia general de la literatura española e hispanoamericana (Madrid 1960) 69.
- 73 Tramoyeres 97.
- 74 Lasso de la Vega 12.
- 75 P. Groult, Las raises germánicas de la literatura mística española, Conferencia Universidad de Munich, mayo de 1959.
 Samenvatting in Indice cultural español, mei 1959.
- 76 Bataillon 430 v.
 vgl. Roest 38—39.
- 77 Nassau-Oranje tentoonstelling, huis van Brecht (Breda 1952) nrs. 32, 170.
 S. A. Vosters, Met een paar Spanjaarden in de Oranjestad, Dagblad de Stem 20 aug. 1952.
- 78 zie artikelen van P. Placidus ord. cap. in Dagblad de Stem van 4 en 5 juli 1958. Hieraan ontleende ik dankbaar enkele gegevens. Te optimistisch lijken wel de opmerkingen over Mencia's talenkennis. Ze zou zelfs Grieks gesproken hebben! Ook wordt er gesuggereerd, dat ze tot de Sp. litteratuur zou horen. Op romantische verfraaiing van de geschiedenis wijst ook de uiting, dat Hendrik III zeer bevriend was met Erasmus. De van ketterij verdachte Lasso de Oropesa wordt niet vermeld, en uit een citaat over Mencia's uiterlijk wordt het woord „gezet” geschrapt. Vives zou met Mencia uit Spanje meegekomen zijn in 1529. Vives woonde toen in Brugge.
- 79 Juan Bta. Bertrán, Bredá (Brabantia 1960, 71).
- 80 Hist. W.P. III 22—23.
 Slotopmerking 1. Dr. B. A. Vermaseren ben ik zeer dankbaar voor zijn nuttige wenken en het gebruik van een ongepubliceerd artikel over Mencia.
 Slotopmerking 2. Bij het ter perse gaan van dit artikel ontdekten we de mededeling, dat de eerste druk van de „Dialogen” van Vives in 1539 te Parijs is verschenen bij Jean Foncher en Vincent Gaultherot, wonende op de „via Jacobea”.
 Zie A.-J. Namèche, Sur la vie et les écrits de Jean-Louis Vivès, in: Mémoires couronnés par l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, XV (1841) 82—83.